

Οι δημογραφικές εξελίξεις στη νεώτερη Ελλάδα (1830-2007)

Β. Κοτσαμάνης, Ε. Ανδρουλάκη

Εισαγωγή

Μια συνοπτική περιγραφή της δημογραφικής ιστορίας της χώρας μας αποτελεί αναπόφευκτο κομμάτι της ιστοριογραφικής προσέγγισης του παρόντος βιβλίου. Όπως είναι γνωστό, η Δημογραφία αποτελεί μια επιστήμη άρρηκτα συνδεδεμένη με δεδομένα¹, γεγονός που θέτει σημαντικούς περιορισμούς στην παρουσίαση της δημογραφικής ιστορίας της σύγχρονης Ελλάδας, καθώς μια αναδρομή στο απώτερο παρελθόν μας αποκαλύπτει αφενός μεν την ένδεια πηγών και δεδομένων, αφετέρου δε την περιορισμένη αξιοπιστία τους. Η ιστορία της επίσημης στατιστικής στην χώρα μας αρχίζει από τα πρώτα έτη της εθνικής παλιγγενεσίας² (1828). Θα πρέπει να περάσει όμως μια εκατονταετία για να αποκτήσουμε σχετικά αξιόπιστα δημογραφικά δεδομένα, ενώ οι πρώτες χρονολογικές σειρές θα διακοπούν ακόμη μια φορά κατά τις περιόδους της κατοχής και του εμφυλίου. Κατ' επέκταση, οι πληθυσμιακές εξελίξεις της πρώτης εκατονταετίας στην χώρα μας δεν μπορούν παρά να εξετασθούν συνοπτικά, τα δε εξαγόμενα συμπεράσματα, επειδή σε μεγάλο βαθμό βασίζονται σε εκτιμήσεις, δίδουν απλώς μια αδρή εικόνα των γενικών τάσεων.

Στο κείμενο που ακολουθεί διακρίνουμε τέσσερις ενότητες. Στην πρώτη παρουσιάζονται συνοπτικά οι δημογραφικές πηγές, στη δεύτερη εκτίθεται, σε αδρές γραμμές, η εξέλιξη του πληθυσμού της Ελλάδας στην διάρκεια των 180 ετών του ελεύθερου βίου της, στην τρίτη η πορεία των βασικών δημογραφικών συνιστωσών (γονιμότητα-γαμηλιότητα και θνησιμότητα) και στην τέταρτη τα μεταναστευτικά ρεύματα που σημάδεψαν τη δημογραφική ιστορία της χώρας μας.

Πηγές και δεδομένα

Είναι γνωστό ότι ο αριθμός των επιστημονικών εργασιών Ιστορικής Δημογραφίας στην Ελλάδα είναι περιορισμένος τόσο λόγω της ασυνέχειας στη συλλογή και δημοσίευση των δημογραφικών δεδομένων όσο και της συχνής μεταβολής των συνόρων του Ελληνικού

1. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανασύσταση της δημογραφικής ιστορίας της χώρας μας κατέστη μερικώς δυνατή χάρη στις εργασίες αρχικά του πρύτανη της ελληνικής δημογραφίας Β. Βαλαώρα και εν συνεχεία του Γ. Σιάμπου (V. Valaoras 1936, 1937, 1943 1959, 1960), ΕΣΥΕ (1964, 1966 και 1980), Γ. Σιάμπου (1973 και 2003), Γ. Σιαμπος., V. Valaoras (1969).

2. Βλ. ενδεικτικά Μ. Χουλιάρη (1972 και 1975).

κράτους τους δύο τελευταίους αιώνες. Αν και η πρώτη καταγραφή του πληθυσμού διεξήχθη επί Καποδίστρια (1828), η πρώτη πραγματική απογραφή έγινε σχεδόν 70 χρόνια αργότερα (1889). Ακολούθησαν άλλες πέντε μέχρι τον Μεγάλο Πόλεμο (1896, 1907, 1920, 1928 και 1940) και εν συνεχεία μια ανά δεκαετία την τελευταία πεντηκονταετία (1951-2001). Φυσικά, η έκταση και ο πλούτος των δημοσιευμάτων των προπολεμικών απογραφών ποικίλει σημαντικά. Η πληρέστερη κάλυψη έγινε στις απογραφές του 1920 και του 1928, ενώ αντιθέτως η επεξεργασία των συλλεχθέντων στοιχείων δεν ολοκληρώθηκε στις απογραφές του 1889, 1896 και 1940, με αποτέλεσμα τα δημοσιευμένα στοιχεία να είναι ιδιαίτερα φτωχά (νόμιμος και πραγματικός πληθυσμός στις υφιστάμενες διοικητικές ενότητες).

Σχετικά με την εξέλιξη των δημογραφικών στατιστικών³, και ειδικότερα της φυσικής κίνησης (καταγραφή γεννήσεων, γάμων και θανάτων), οφείλουμε να υπενθυμίσουμε, ότι, αν και από το 1836 θεσπίστηκε διάταγμα «Περί ληξιαρχικών βιβλίων» για την τήρηση των σχετικών στοιχείων από τους δήμους, η εφαρμογή του υπήρξε ελλιπέστατη (τηρήθηκε μόνον σε περιορισμένο αριθμό δήμων). Μια εικοσαετία αργότερα (1856) έρχεται για ψήφισμα ένα νέο διάταγμα που αναθέτει στους δημάρχους την ευθύνη της συλλογής των ληξιαρχικών στοιχείων και της αποστολής περιληπτικών πινάκων στους επάρχους (με αυτό εδίδετο παράλληλα και η δυνατότητα πρόσληψης ληξιάρχων στις περιπτώσεις που ο δήμαρχος δεν ήταν πρόθυμος να εκτελέσει τέτοια καθήκοντα). Λίγο αργότερα (1864), χωρίς να έχει θεσπιστεί η σχετική νομική υποχρέωση, η ευθύνη της καταγραφής των ληξιαρχικών δεδομένων μεταβιβάζεται στους ιερείς, οι οποίοι υποχρεούνται να συμπληρώνουν ειδικά έντυπα για κάθε γέννηση, θάνατο και γάμο, τα οποία οφείλουν να παραδώσουν στο ληξίαρχο εντός δεκαπέντε ημερών. Η υποχρέωση αυτή θεσμοθετείται στις αρχές της επόμενης δεκαετίας (μαζί με την αμοιβή που εισπράττουν από τους άμεσα ενδιαφερομένους -γονείς, γαμβρούς και κληρονόμους- οι οποίοι υποχρεούνται να δηλώσουν παράλληλα το γεγονός και στο ληξίαρχο). Με την διαδικασία αυτή καταρτίστηκαν κατάλογοι και δημοσιεύθηκαν ετήσια στοιχεία για τη περίοδο 1860-1885 (με εξαίρεση τα έτη 1862 και 1863).

Από το 1886 και μετά το σύστημα συλλογής των ληξιαρχικών δεδομένων κατέρρευσε (αν και η καταγραφή τους συνεχίσθηκε κατά περιοχές). Το 1921 αρχίζει εκ νέου ανά τρίμηνο η συλλογή στοιχείων και οι ληξίαρχοι υποχρεούνται να συμπληρώσουν και να υποβάλλουν τους σχετικούς πίνακες στη Διεύθυνση Στατιστικής. Το 1925 ο τρόπος συλλογής αλλάζει και πάλι: για κάθε γεγονός, εκτός από τη ληξιαρχική πράξη, πρέπει να συμπληρωθεί και να αποσταλεί στη Γενική Στατιστική Υπηρεσία και ατομικό ονομαστικό στατιστικό δελτίο με συμπληρωματικές πληροφορίες. Το σύστημα προοδευτικά γενικεύεται στο σύνολο των υφιστάμενων διοικητικών ενοτήτων, επιτρέποντας τη δημοσίευση σχετικά φερέγγυων

3. Βλ. έ.ε. ειδικότερα Ν. Σβορώνος (1960).

στοιχείων φυσικής κίνησης για την περίοδο 1928-1939 (οι δήμοι και οι κοινότητες αρχίζουν να συγκεντρώνουν πλήρη δεδομένα μόνο μετά το 1928). Το 1940, με την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η συγκέντρωση στατιστικών στοιχείων διακόπτεται για μια ακόμη δεκαετία, για να ξαναρχίσει και να συνεχιστεί απρόσκοπτα από το 1955 και μετά, με την ίδια μέθοδο συγκέντρωσης. Αν και η κάλυψη του πεδίου και η αξιοπιστία των δεδομένων στις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες⁴ διαφέρουν από αυτές των τελευταίων ετών, εν τούτοις, το γεγονός αυτό δεν θέτει ανυπέβλητα εμπόδια στην μελέτη της δημογραφικής μας ιστορίας στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα.

Οι δημογραφικές εξελίξεις του σύγχρονου Ελληνικού κράτους

Οι πληθυσμιακές μεταβολές

Η παραγμένη ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας είχε ως αποτέλεσμα την σταθεροποίηση των εδαφικών ορίων της χώρας μας μόλις το 1947, με την προσάρτηση των Δωδεκανήσων. Στη διάρκεια της πρώτης αυτής περιόδου (1830-1947), η χώρα μεγεθύνεται ενσωματώνοντας αφενός μεν εδάφη και πληθυσμούς, αφετέρου δε υποδεχόμενη τμήματα του ελληνισμού που επανέρχονται στη μητέρα-πατρίδα (Πίνακας 1). Η Ελλάδα όμως των «τριών ηπείρων και πέντε θαλασσών», την επαύριο του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου είναι μια μικρή χώρα της Ν.Α. Ευρώπης που στα 132.000 Km² συγκεντρώνει μόλις 7,5 εκατομμύρια ψυχές. Κάνοντας μια αναδρομή στην πρώτη αυτή περίοδο θα υπενθυμίσουμε ότι στην ίδρυσή του (1828) το Ελληνικό κράτος, περιορίζεται στην Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και τις Κυκλάδες (47.000 Km², 753 χιλ κάτοικοι, 15,9 κατ/ Km²), ενώ μια εικοσιπενταετία αργότερα (1864), με την ενσωμάτωση των Ιονίων Νήσων ο πληθυσμός της χώρας μας θα ανέλθει σε 1,365 εκ. (27,19 κατ/Km²). Με την ενσωμάτωση της Άρτας και της Θεσσαλίας (1881), ο πληθυσμός μας αυξάνεται ακόμη περισσότερο, ξεπερνώντας για πρώτη φορά τα 2 εκατομμύρια. Η χώρα μας βγαίνει από τους Βαλκανικούς πολέμους σημαντικά ενισχυμένη εδαφικά και δημογραφικά: έχει διπλασιάσει την έκτασή της (121 Km²) και υπερδιπλασιάσει τον πληθυσμό της (4,775 εκ.). Την προσωρινή προσάρτηση του συνόλου της Θράκης και των νήσων Ίμβρου και Τενέδου (1919-1920) θα ακολουθήσει η συνθήκη της Λωζάννης, η οποία θα επιτρέψει μεν την οριστική ενσωμάτωση της Δυτικής Θράκης αλλά θα οδηγήσει στη μαζική ανταλλαγή των πληθυσμών⁵ ως επακόλουθο της Μικρασιατικής καταστροφής και στην σημαντική αύξηση του πληθυσμού μας ανάμεσα στο 1920 και το 1928 (από 5,5 σε 6,2 εκ. -44,8 κατ/ Km²).

4. V. Valaoras (1965) και Β. Βαθαώρας (1988).

5. Εκτιμάται ότι 439.000 άτομα εγκατέλειψαν την χώρα στα πλαίσια των συνθηκών περί ανταλλαγής των πληθυσμών βάσει των επισήμων στατιστικών (εκ των οποίων 387.000 Τούρκοι και 52.000 Βούλγαροι), ενώ αντιθέτως 1.222.000 εγκαταστάθηκαν σε αυτήν. Το καθαρό ισοζύγιο (θετικό) ανέρχεται επομένως σε 783.000 άτομα.

Της μαζικής αυτής εξόδου από την Κεμαλική Τουρκία προηγείται η επάνοδος στην μητέρα – πατρίδα των ευρισκόμενων ελληνικών μειονοτήτων στα Ανατολικά Βαλκάνια (με την προοδευτική άνοδο των εθνικιστικών κινημάτων στη Ρουμανία και Βουλγαρία) και έπεται, μεταπολεμικά, η έξοδος των Κωνσταντινουπολιτών και εν συνεχεία των Αιγυπτιακών Ελλήνων, ενώ στην ενδιάμεση δεκαετία 1940-1950 εγκαταλείπουν την χώρα μας αφ' ενός μεν οι μειονοτικοί πληθυσμοί της Β. Ελλάδας (βουλγαρόφωνοι, σλαβόφωνοι και Τσάμηδες), αφετέρου δε, μετά την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού, μερικές ακόμη δεκάδες χιλιάδες κατοίκων της Βορείου Ελλάδας, σαν πολιτικοί πρόσφυγες στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Παράλληλα, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι διαδοχικές επεκτάσεις των συνόρων, στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, με την ενσωμάτωση εδαφών στα οποία κατοικούσαν πληθυσμοί με διαφοροποιημένες δημογραφικές συμπεριφορές (ή ακόμη με την μετακίνηση πληθυσμών που είχαν διαφοροποιημένες συμπεριφορές), οδηγούν, σε μια πρώτη φάση, στη διεύρυνση των δημογραφικών διαφοροποιήσεων ανάμεσα στις περιφέρειες της χώρας μας⁶. Προοδευτικά όμως, στη διάρκεια της επόμενης πεντηκονταετίας, οι συμπεριφορές αυτές συγκλίνουν και οι χωρικές διαφοροποιήσεις αμβλύνονται⁷. Έτσι, την παραμονή της σύγκρουσης (1940) ο πληθυσμός της Ελλάδας ανέρχεται πλέον σε 7,34 εκατομμύρια, ενώ οι απώλειες του πολέμου που θα ακολουθήσει⁸ θα υπερκαλυφθούν με την προσάρτηση των Δωδεκανήσων, με αποτέλεσμα, το 1947, λίγο πριν από την εμφύλια σύγκρουση, η χώρα μας στα οριστικά πλέον σύνορά της -132.000 Km²- να συγκεντρώνει 7,563 εκατομ. κατοίκους (57,3 κατ/ Km²). Έκτοτε, οι όποιες μεταβολές στο μέγεθος του πληθυσμού μας οφείλονται αποκλειστικά στην διαφορά ανάμεσα στα φυσικά ισοζύγια (γεννήσεις-θάνατοι) και τα μεταναστευτικά ισοζύγια (έξοδοι- είσοδοι).

Η εξέλιξη των φυσικών ισοζυγίων στη διάρκεια της πρώτης αυτής υπερ-εκατονταετούς περιόδου αντικατοπτρίζει έμμεσα και τα διάφορα στάδια της δημογραφικής μετάβασης από τα οποία πέρασε η χώρα μας (δημογραφική μετάβαση που θα ξεκινήσει διστακτικά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} και θα ολοκληρωθεί μεταπολεμικά, με σχετική υστέρηση σε σχέση με τις ανεπτυγμένες δυτικοευρωπαϊκές χώρες της ηπείρου μας)⁹. Τα διαθέσιμα δεδομένα (Πίνακας 2) δείχνουν μια πρώτη τάση πτώσης της γεννητικότητας που ξεκινά δειλά γύρω στο 1880-1890 για να επιταχυνθεί στο πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα, με αποτέλεσμα την σημαντική συρρίκνωση των αδρών δεικτών (από 50‰ γύρω στο 1870 στο 20‰ το 1950). Πτωτική πορεία ακολουθούν φυσικά και οι δείκτες θνησιμότητας, οι τιμές των οποίων διαιρούνται δια του πέντε σε μια εκατονταετία (40‰ το 1850- 8‰ το 1950). Η αναντιστοιχία

6. Β. Βαλαώρας (1939).

7. Μ. Παπαδάκης (1965), Β. Κοτζαμάνης & Ε. Ανδρουλάκη (2000 και 2001), Β. Kotzamanis & M.N. Duquenne (2004).

8. Υπουργείο Ανοικοδομήσεως (1947).

9. J.C. Chesnais (1986).

Πίνακας 1: Πληθυσμός της Ελλάδος*, επιφάνεια και πυκνότητα, 1821-2001

Έτος	Πληθυσμός	Συνολική μεταβολή	Εδαφικές μεταβολές και πρόσφυγες	Φυσική και μεταναστευτική κίνηση ανάμεσα στις διαδοχικές απογραφές	Επιφ. σε Km ²	Πυκνότητα (κιά. ανά km ²)	Μέσος Ετήσιος ρυθμός μεταβολής στις διαδοχικές απογραφές (%)	Πληθυσμός Αθίνας/ ΠΣ Προκτετούσης (σε χιλ.)	Μέσος Ετήσιος ρυθμός μεταβολής Αθίνας/ ΠΣ ανάμεσα στις διαδοχικές απογραφές (%)
1821	938.765				47.516	19,8			
1828	753.400	753.400	+938.765 (Πελοπόννησος, Στεριά Ελλάδα, Κυκλάδες)	-185.365	47.516	15,9	-30,9		
1840	850.246	96.846		96.846	>>>	17,9	10,1		
1853	1.035.527	185.281		185.281	>>>	21,8	15,3	37	
1861	1.096.810	61.283		61.283	>>>	23,1	7,2	50	38,4
1870	1.457.894	361.084	+229.516 (Ιόνιοι Νήσοι)	131.568	50.211	29,0	32,1	59	18,6
1879	1.679.470	221.576		221.576	>>>	33,5	15,8	90	48,0
1889	2.187.208	507.738	+344.067 (Θεσσαλία, Άρτα)	163.671	63.606	34,4	26,8	149	51,7
1896	2.433.806	246.598		246.598	>>>	38,3	15,4	180	27,4
1907	2.631.952	198.146		198.146	63.211	41,6	7,1	250	30,3
1920	5.531.474	2.899.522	+2.666.011 (Μακεδονία, Ήπειρος, Νήσοι Αιγαίου, Θράκη, Κρήτη)	233.511	149.150	37,1	58,8	453	46,8
1928	6.204.684	673.210	(-514.585 από αποθεωθέντα εδάφη, -415.945 από Τούρκους και Βουλγάρικους πληθυσμούς, +1.221.849 πρόσφυγες)	431.895	129.281	48,0	14,5	802	74,0
1940	7.344.860	1.140.176		1.140.176	>>>	56,8	14,2	1.124	28,5
1951	7.632.801	287.941	+121.480 (Δωδεκάνησα)	166.461	131.944	57,9	3,5	1.379	18,8
1961	8.388.553	755.752		755.752	>>>	63,6	9,5	1.853	30,0
1971	8.768.641	380.088		380.088	>>>	66,4	4,4	2.540	32,0
1981	9.740.417	971.776		971.776	>>>	73,8	10,6	3.027	17,7
1991	10.259.900	519.483		519.483	>>>	77,8	5,2	3.073	1,5
2001	10.964.020	704.120		704.120	>>>	83,1	6,7	3.188	3,7

*Πραγματικός πληθυσμός.

Πηγές: Γ. Σιάμπος (1973), ΕΣΥΕ (Αποτελέσματα Απογραφών 1940 - 2001) και ίδιοι υπολογισμοί.

Πίνακας 2: Ελλάδα, πληθυσμός, φυσικό και μεταναστευτικό ισοζύγιο (φαινόμενη μετανάστευση), 1925-2007

Περίοδοι	Μέσος πληθυσμός περιόδου [.000]	Μέσος τήσιος αριθμός γεννήσεων [.000]	Μέσος ετήσιος αριθμός θανάτων [.000]	Μέσο ετήσιο φυσικό ισοζύγιο [.000]	Μέσο ετήσιο φυσικό ισοζύγιο [ο/οο]	Μέση ετήσια φαινόμενη μετανάστευση [.000]	Μέση φαινόμενη μετανάστευση [ο/οο]
1925-1929	6.180,00	200,5	107,7	92,8	15,0	112,0	18,1
1930-1934	6.647,20	201,9	110,0	91,9	13,8	113,9	17,1
1935-1939	7.124,80	186,7	101,3	85,4	12,0	ΜΔ	ΜΔ
1940-1944	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ
1945-1950	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ	μ.δ
1951-1960***	7.981,5	154,2	57,9	96,3	12,07	-20,1	-2,51
1956-1960	8.180,5*	157,4	60,1	97,3	11,89	-24,4	-2,98
1961-1970	8.587,3*	153,2	69,3	84,0	9,78	-39,1	-4,55
1971-1980	9.255,2*	143,9	80,1	63,8	6,90	24,8	2,68
1981-1990	9.945,7*	118,3	91,0	27,3	2,74	22,2	2,23
1991-2000	10.562,1**	102,1	100,0	2,1	0,20	71,7	6,79
2001-2007	11.065,6**	106,7	105,2	1,5	0,13	36,9	3,34

*Πραγματικός πληθυσμός.

**Μόνιμος πληθυσμός.

*** Θάνατοι και γεννήσεις περιόδου 1951-1955: εκτιμήσεις.

μδ = μη διαθέσιμα δεδομένα.

Πηγές: Γ. Σιάμπος (1973) και ίδιοι υπολογισμοί βάσει των δεδομένων της ΕΣΥΕ για την περίοδο 1956-2007 (εκατιώμενοι πληθυσμοί και φυσική κίνηση).

ανάμεσα στους ρυθμούς πτώσης των δυο αυτών δεικτών (και τις τιμές τους) θα επιτρέψουν τη δημιουργία υψηλών πληθονασμάτων, τα οποία θα οδηγούσαν σε ακόμη ταχύτερη αύξηση του πληθυσμού της χώρας, εάν στις δεκαετίες γύρω από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα δεν εκδηλώνονταν το μεγάλο κύμα φυγής προς τις ΗΠΑ.

Φυσικά, η διαφορά αυτή ανάμεσα στους αδρούς δείκτες γεννητικότητας και θνησιμότητας περιορίζεται ακόμη περισσότερο μεταπολεμικά και μηδενίζεται σχεδόν στην τελευταία δεκαετία, καθώς θάνατοι και γεννήσεις βρίσκονται πλέον στα ίδια επίπεδα (γεγονός που θα οδηγούσε, στην περίπτωση μηδενικών μεταναστευτικών ισοζυγίων στην σταθεροποίηση του πληθυσμού μας). Παρ' όλα αυτά, ο πληθυσμός της Ελλάδας συνεχίζει να αυξάνεται απρόσκοπτα το δεύτερο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα, αν και με σαφώς διαφοροποιημένους ρυθμούς (Πίνακας 1), οι οποίοι αποτυπώνουν το διαφοροποιημένο «παίγνιο» ανάμεσα στο φυσικό και το μεταναστευτικό ισοζύγιο. Έτσι, στις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες που χαρακτηρίζονται από σχετικά υψηλά θετικά φυσικά ισοζύγια (σημαντικό πλεόνασμα των γεννήσεων έναντι των θανάτων κατ' έτος, αντιστοίχων του μεσοπολέμου), η έντονη εξωτερική μετανάστευση, προς τις υπερωκεάνιες χώρες αρχικά και εν συνεχεία –μέχρι και το 1973- προς την Δυτ. Ευρώπη, παίζει αρνητικό ρόλο, προκαλώντας την πτώση των μέσων ετήσιων ρυθμών μεταβολής. Στην μεταβατική περίοδο 1971-1981 το φυσικό ισοζύγιο συρρικνώνεται μεν, αλλά ταυτόχρονα έχουμε αφενός ένα σημαντικό κύμα παλιννόστησης μεταναστών της προηγούμενης περιόδου, αφετέρου δε την ανακοπή των μεταναστευτικών εξόδων, με αποτέλεσμα, στο βαθμό που τα δύο ισοζύγια έχουν θετικό πρόσημο, τη σημαντική αύξηση του πληθυσμού της χώρας μας (+ 970.000). Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής ανάμεσα στο 1971 και το 1981 αγγίζει το 10‰, και πιθανότατα να είναι και η τελευταία φορά που η χώρα μας θα καταγράψει μια τέτοια θετική πληθυσμιακή μεταβολή. Μετά το 1981, το φυσικό ισοζύγιο τείνει να μηδενισθεί (πτώση της γεννητικότητας και αύξηση της θνησιμότητας εξαιτίας της γήρανσης, με αποτέλεσμα η όποια αύξηση του πληθυσμού της χώρας μας μετά το 2000 να οφείλεται πλέον στα θετικά μεταναστευτικά ισοζύγια). Τα ισοζύγια αυτά θα παραμείνουν πιθανότατα θετικά τις επόμενες δεκαετίες, στο βαθμό που η χώρα μας προοδευτικά, από τα μέσα του 1980, από χώρα εξόδου μετατρέπεται σε χώρα εισόδου μεταναστών¹⁰.

Παράλληλα, η χωρική κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδος (Διάγραμμα 1 και Πίνακας 3) έχει μεταβληθεί σημαντικά στη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων¹¹. Η μετακίνηση από τις

10. Ενδεικτικά και μόνον θα αναφέρουμε ότι την τελευταία δεκαετία (1991-2006), εν απουσία μετανάστευσης, ο πληθυσμός της Ελλάδας θα είχε αυξηθεί μόλις κατά μερικές χιλιάδες, ενώ, με βάση τις τελευταίες εκτιμήσεις υπερβαίνει τα 11 εκατομμύρια έναντι 10,3 το 1991 (βλ. Πίνακα 2).

11. Β. Βασιλάρας (1975).

ορεινές προς τις πεδινές περιοχές -και ταυτόχρονα από τις αγροτικές στις αστικές - χαρακτηρίζει την σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας. Οι εσωτερικές αυτές μεταναστεύσεις, ιδιαίτερα έντονες στην διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, επιβραδύνονται την τελευταία εικοσαετία. Ειδικότερα, ο αστικός πληθυσμός, που το 1853 αποτελούσε μόλις το 7,1% του συνόλου, αγγίζει την παραμονή της μικρασιατικής καταστροφής το 23% και στην απογραφή του 1928 (μετά την εγκατάσταση των προσφύγων) κάνει ένα άλμα, φθάνοντας το 31%.

Την περίοδο 1920-1940 οι τάσεις αστικοποίησης επιβραδύνονται σημαντικά (ο αστικός πληθυσμός αποτελεί το 33% το 1940) για να επιταχυνθούν εκ νέου την περίοδο της κατοχής και του εμφυλίου¹² με αποτέλεσμα, το 1951, 38 στους 100 κατοίκους της χώρας μας να είναι εγκατεστημένοι στα αστικά της κέντρα. Η επόμενη τριακονταετία χαρακτηρίζεται από τα μεγάλο κύμα της εξωτερικής και εσωτερικής μετανάστευσης/αστικοποίησης. Στην απογραφή του 1981 το 58% των κατοίκων της χώρας μας συγκεντρώνεται στα αστικά κέντρα, ιδιαίτερα δε στα Πολεοδομικά Συγκροτήματα Πρωτεύουσας και Θεσσαλονίκης. Έκτοτε οι τάσεις εξόδου από την ύπαιθρο ατονούν και ο αστικός πληθυσμός παρουσιάζει μικρή μόνον αύξηση ανάμεσα στο 1981 και το 2001 (58% το 1981, 60% το 2001). Η άνιση κατανομή και η χωρική υπερ-συγκέντρωσή του αντικατοπτρίζονται σαφώς και στην τελευταία απογραφή (2001), στο βαθμό που τα δύο μεγαλύτερα πολεοδομικά συγκροτήματα (ΠΣΠ και ΠΣΘ) συγκεντρώνουν πλέον το 36% του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας και μαζί με τους όμορους δήμους στο 45% του πληθυσμού της χώρας¹³.

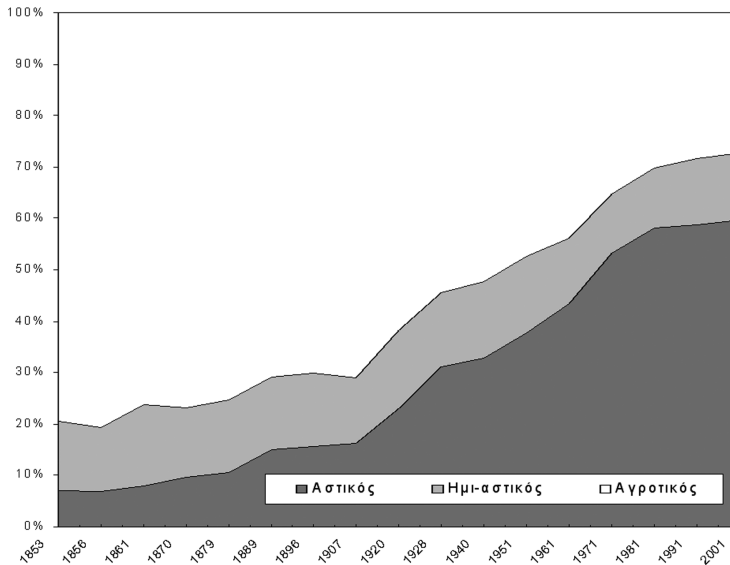
12. Β. Κοτσαμάνης (1990).

13. Β. Κοτσαμάνης (2006).

Πίνακας 3: Ο πληθυσμός της Ελλάδας κατά βαθμό ασικότητας (%)

Έτος απογραφής	Εκατοστιαία κατανομή			Σύνολο
	Αστικός	Ημισιαστικός	Αγροτικός	
1853	7.1	13.5	79.4	100
1856	6.8	12.6	80.6	100
1861	8	15.8	76.2	100
1870	9.6	13.6	76.8	100
1879	10.5	14	75	100
1889	15.1	14	70.9	100
1896	15.7	14.2	70.1	100
1907	16.4	12.5	71.1	100
1920	22.9	15.2	61.9	100
1928	31.1	14.5	54.4	100
1940	32.8	14.8	52.4	100
1951	37.7	14.8	47.5	100
1961	43.3	12.9	43.8	100
1971	53.2	11.6	35.2	100
1981	58.1	11.6	30.3	100
1991	58.9	12.8	28.3	100
2001	59.7	13.1	27.2	100

Πηγές : ΕΣΥΕ, Στατιστικές Επετηρίδες της Ελλάδας, διάφορα έτη.

Διάγραμμα 1: Η εξέλιξη (%) του αστικού, του ημισιαστικού και του αγροτικού πληθυσμού της Ελλάδας, 1853-2001.

Πηγές: Γ. Σιάμπος (1973) και ΕΣΥΕ (Αποτελέσματα Απογραφών 1928 και 1951-2001).

Πληθυσμιακές δομές και γήρανση

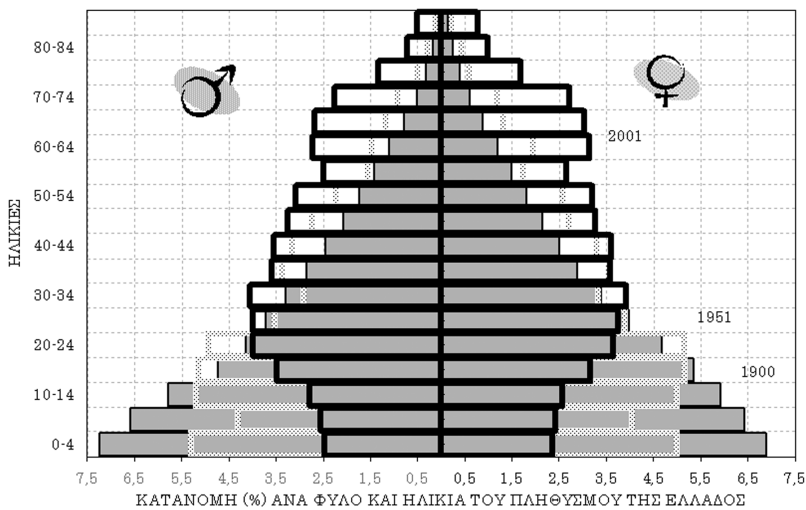
Η κατανομή του πληθυσμού ανά φύλο και ηλικία στη χώρα μας έχει αλλάξει σημαντικά στη διάρκεια του τελευταίου αιώνα, ιδιαίτερα δε στο δεύτερο μισό του. Η μετάβαση από τις υψηλές τιμές των δεικτών γεννητικότητας και θνησιμότητας (περίπου 50‰ και 40‰ αντίστοιχα) των αρχών του 20^{ου} αιώνα σε επίπεδα γύρω από το 10‰ στις αρχές του 2000 (μηδενισμός των φυσικών ισοσυζιγών), συνοδεύτηκε από τη δημογραφική γήρανση (αύξηση του ειδικού βάρους των ηλικιωμένων) και αποτυπώνεται έντονα τόσο στις πληθυσμιακές πυραμίδες (Διάγραμμα 2) όσο και στο γράφημα που δίδει την εξέλιξη του ποσοστού (%) των μεγάλων ηλικιακών ομάδων (Διάγραμμα 3). Η μείωση της θνησιμότητας και ακολούθως η σταδιακή πτώση της γεννητικότητας αντικατοπτρίζονται τόσο στους απόλυτους αριθμούς των γεννήσεων και των θανάτων και στους αδρούς δείκτες (ποσοστά γεννητικότητας και θνησιμότητας) όσο και στις πληθυσμιακές πυραμίδες, καθώς από μια «κλασσική» πυραμίδα ηλικιών με διευρυμένη βάση (υψηλό ποσοστό νέων) και συρρικνωμένη κεφαλή (χαμηλό ποσοστό ηλικιωμένων) περάσαμε προοδευτικά σε μια πυραμίδα που τείνει να λάβει την μορφή αμφορέα (περισσότερο γερασμένη, με αυξημένο το ποσοστό των ηλικιωμένων). Έτσι, ενώ η χώρα μας βρισκόταν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ανάμεσα στις Ευρωπαϊκές χώρες με τον «νεανικότερο» πληθυσμό, στις αρχές του 21^{ου} κατατάσσεται ανάμεσα στις πλέον «γερασμένες» χώρες της ηπείρου μας¹⁴. Ειδικότερα, ενώ η πυραμίδα των αρχών του αιώνα ελάχιστα διέφερε από αυτήν των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών του πληνήτη μας (περιοχών που βρίσκονται στα αρχικά στάδια της δημογραφικής μετάβασης), η πυραμίδα του 2001 ελάχιστα διαφοροποιείται εκείνης των πλέον ανεπτυγμένων χωρών, που, όπως και η χώρα μας, έχουν ολοκληρώσει την δημογραφική τους μετάβαση.

Οι επιπτώσεις των πρότερων αλλαγών αποτυπώνονται και στους δείκτες γήρανσης, εξάρτησης και αντικατάστασης (Διάγραμμα 4). Ο δείκτης γήρανσης π.χ. (αναλογών αριθμός ατόμων άνω των 65 ετών ως προς 100 άτομα ηλικίας 0-14 ετών) αυξάνεται αργά, αλλιά σταθερά, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '30 (το 1850 αναλογούσαν 8 ηλικιωμένοι σε 100 νέους και το 1928/18 ηλικιωμένοι), με επιταχυνόμενους ρυθμούς την περίοδο 1951-2006 (24 και 129 αντίστοιχα). Ο δείκτης εξάρτησης (αναλογών αριθμός νέων και ηλικιωμένων επί 100 ατόμων ηλικίας 15-64 ετών), αντιθέτως, έχει αργές πτωτικές τάσεις: στα μέσα του 19^{ου} αιώνα έχουμε 70 «εξαρτώμενα» άτομα σε 100 άτομα ηλικίας 15-64 ετών, το 1951 άτομα 54, το 2001 άτομα 47 και το 2006 άτομα 49. Η αργή πτωτική πορεία του δείκτη τις τελευταίες δεκαετίες, παρά την αύξηση της γήρανσης, οφείλεται αφενός μεν στη σχετική σταθεροποίηση του ειδικού βάρους των «ενεργών» ηλικιών (οι 15-64 αποτελούν μεταπολεμικά το 64-68% του συνολικού πληθυσμού), αφετέρου δε στη μείωση της ομάδας των 0-14 ετών, μείωση που υπερκαλύπτει την αύξηση του ειδικού βάρους των >65 ετών. Τέλος, ο δείκτης αντικατάστασης

14. Β. Κοτσαμάνης., Κ. Σοφιανοπούλου (2008β)

(ο αριθμός νέων 10-14 ετών που αναλογεί σε κάθε άτομο 60-64 ετών) συρρικνώνεται σημαντικά, καθώς η πτωχική τάση της γεννητικότητας οδηγεί στη ταχύτερη μείωση του ειδικού βάρους των νέων. Αν η δημογραφία ήταν η μόνη παράμετρος στην αγορά εργασίας, η μείωση των τιμών του δείκτη αντικατάστασης θα έπρεπε να διευκολύνει σημαντικά την είσοδο των νέων σε αυτήν και κατ' επέκταση να οδηγήσει στη πτώση της ανεργίας τους. Στα μέσα της τρέχουσας δεκαετίας σε κάθε ηλικιωμένο που ετοιμάζεται να συνταξιοδοτηθεί αντιστοιχεί ένας μόνον νέος υποψήφιος για ένταξη στην αγορά εργασίας, ενώ πριν από μια πεντηκονταετία αντιστοιχούσαν 3,5.

Διάγραμμα 2: Πληθυσμιακές πυραμίδες της Ελλάδος, 1900, 1951, 2001 (%)*

*Πραγματικός πληθυσμός.

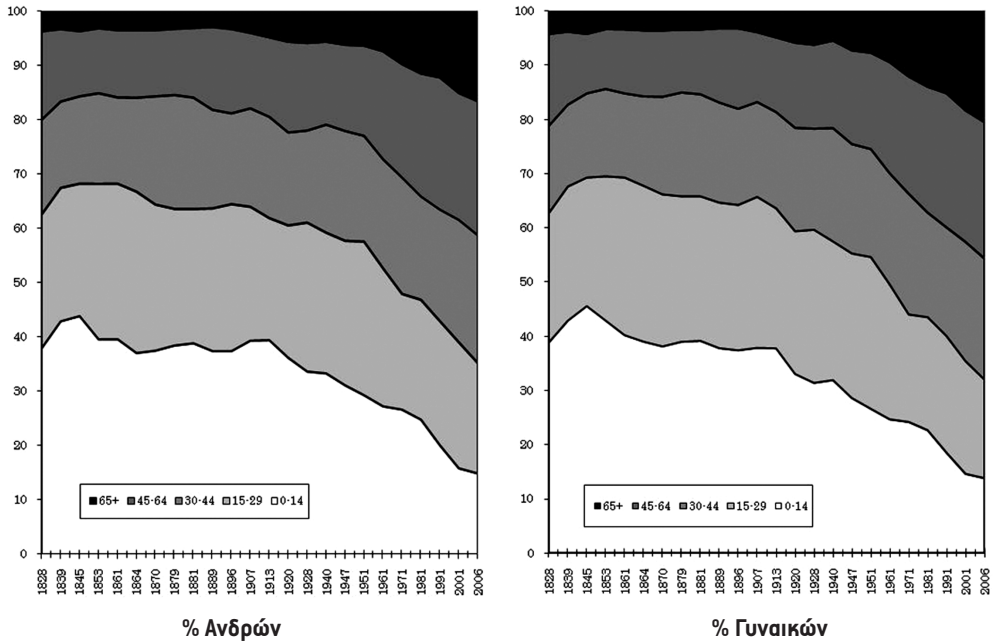
Πηγές: ΕΣΥΕ (1980) και Απογραφές Πληθυσμού 1951 & 2001.

Η πορεία των βασικών δημογραφικών συνιστωσών (γεννητικότητα/γονιμότητα, γαμηλιότητα, θνησιμότητα και μεταναστεύσεις)

Ο πληθυσμός μιας χώρας μπορεί να αυξάνεται, όπως προαναφέρθηκε, είτε με την υπεροχή των γεννήσεων έναντι των θανάτων, είτε με την εισροή μεταναστών. Η σημασία της γεννητικότητας στην εξέλιξη ενός πληθυσμού είναι προφανής καθώς η έντασή της σε συνδυασμό με αυτήν της θνησιμότητας (και της μετανάστευσης όταν ο πληθυσμός μας είναι ανοικτός) προσδιορίζει την εξέλιξη του όγκου αλλά και της δομής του στην πορεία του χρόνου. Η Ελλάδα χαρακτηρίστηκε μέχρι τις αρχές του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου - βρήπε και **Διάγραμμα 5**- από υψηλή γεννητικότητα και θνησιμότητα οι οποίες άφησαν

σημαντικά πλεονάσματα. Τα ισοζύγια όμως αυτά, συρρικνώνονται ταχύτατα την τελευταία τριακονταετία του 20^{ου} αιώνα, με αποτέλεσμα η διαφορά ανάμεσα στους δύο δείκτες (το πλεόνασμα που προστίθεται κατ' έτος στον πληθυσμό) να έχει πλέον μηδενισθεί τα τελευταία χρόνια, οι δε ανοδικές τάσεις της θνησιμότητας να οδηγούν προοδευτικά στην εμφάνιση σκόμη και αρνητικών τιμών μεταβολής, γεγονός που παρατηρείται και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η μακρόχρονη αυτή τάση συρρίκνωσης του φυσικού πλεονάσματος, στο βαθμό που από τη μια μεριά οι ελληνίδες περιορίζουν την γονιμότητά τους και από την άλλη, με την επερχόμενη γήρανση του πληθυσμού ο αριθμός των θανάτων τείνει να αυξηθεί, δεν αποτελεί φυσικά ελληνική ιδιαιτερότητα, αλλά χαρακτηρίζει όλες τις ανεπτυγμένες χώρες της ηπείρου μας, που έχουν περατώσει την δημογραφική τους μετάβαση¹⁵.

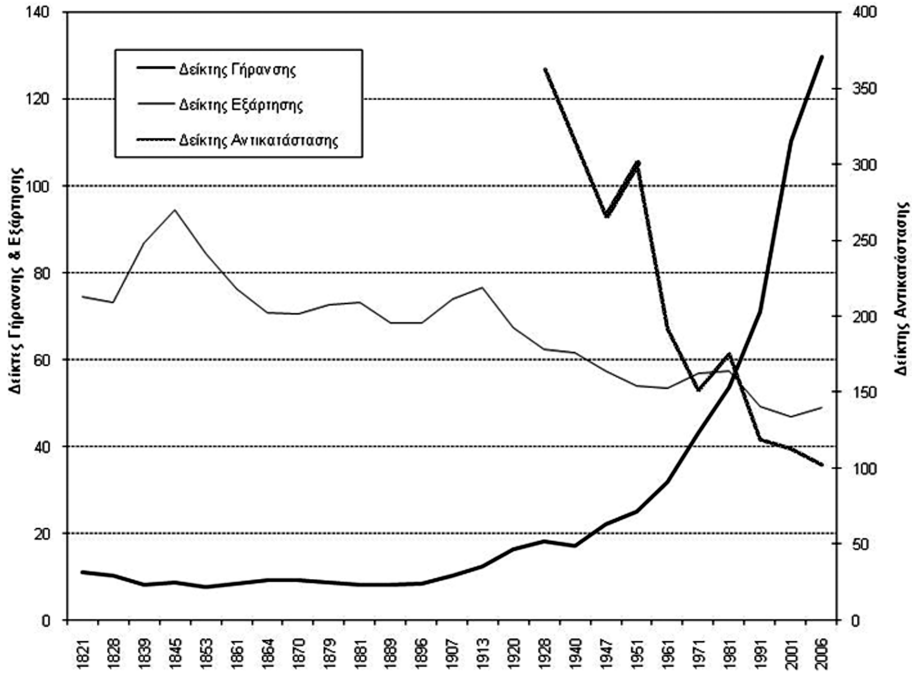
Διάγραμμα 3: Ποσοστιαία εξέλιξη των μεγάλων ηλικιακών ομάδων και των δύο φύλων, Ελλάδα 1821-2006

Πηγές: ΕΣΥΕ (1966) και Απογραφές Πληθυσμού 1971-2001, ΕΣΥΕ (2007) και ίδιοι υπολογισμοί (πραγματικός πληθυσμός προ του 1990, μόνιμος για την περίοδο 1991-2006).

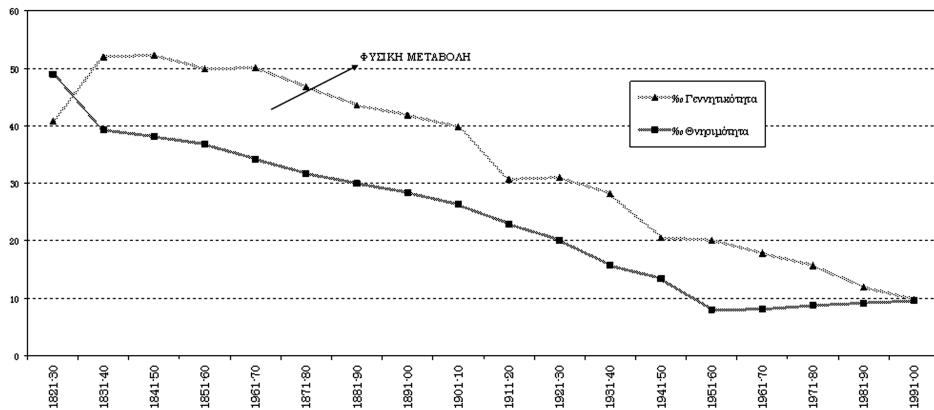
15. Β. Κοτζαμάνης., Κ. Σοφιανοπούλου (2008β).

Διάγραμμα 4: Εξέλιξη δεικτών γήρανσης, εξάρτησης και αντικατάστασης του πληθυσμού της Ελλάδος (1821-2006)

Πηγές: ΕΣΥΕ (1966), Απογραφές Πληθυσμού 1951-2001, και ίδιοι υπολογισμοί (βάσει του πραγματικού πληθυσμού έως το 1990, του μόνιμου πληθυσμού μετέπειτα).

Διάγραμμα 5: Εξέλιξη της φυσικής κίνησης του πληθυσμού της Ελλάδος, μέσα ποσοστά -%ο- ανά περίοδο (1821-2007)

Πηγές: ΕΣΥΕ, Στατιστική της Φυσικής Κίνησης (1956-2007) και ίδιοι υπολογισμοί βάσει του πραγματικού πληθυσμού έως το 1990 και του μόνιμου για την περίοδο 1991-2007.

Η γονιμότητα και η γαμηλιότητα¹⁶

Τα ελληνικά δημογραφικά δεδομένα της πρώτης εκατονταετίας από τη σύσταση του ελληνικού κράτους δεν επιτρέπουν, όπως προαναφέρθηκε, τον υπολογισμό των ετησίων δεικτών γονιμότητας για την πρώτη αυτή περίοδο. Υποθέτουμε απλώς ότι η γονιμότητά μας ήταν αρκετά υψηλότερη κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα (5-6 παιδιά ανά γυναίκα) μη διαφοροποιούμενη από αυτή των γειτονικών μας βαλκανικών χωρών¹⁷. Η έντονη αυτή αναπαραγωγή αρχίζει πιθανά να συρρικνώνεται (σε εθνικό επίπεδο) στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} και η πτώση των δεικτών επιταχύνεται στο πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα¹⁸. Οι πτωτικές αυτές τάσεις ανακόπτονται προσωρινά με την εγκατάσταση των προσφύγων στην χώρα μας,¹⁹ επιταχύνονται δε στη δεκαετία 1940-1950. Η πτώση αυτή θα ανακοπεί εν συνεχεία (η χώρα μας παρόλα αυτά δεν θα γνωρίσει μεταπολεμικά την έκρηξη των γεννήσεων -baby-boom- που σημάδεψε τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες), για να συνεχισθεί με έντονους ρυθμούς την δεκαετία 1980-1995. Η Ελλάδα, επομένως, συγκρινόμενη με τις βόρειες και δυτικές χώρες της ηπείρου μας, έχοντας ξεκινήσει καθυστερημένα τη δημογραφική της μετάβαση, διατηρεί μέχρι και την τελευταία προπολεμική δεκαετία ένα μοντέλο σχετικά υψηλής γεννητικότητας.

Ειδικότερα, η **συγχρονική γονιμότητα** (εκφραζόμενη ως μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα ανά έτος ή ανά περίοδο), όπως φαίνεται και από τον πίνακα που ακολουθεί, έχει πλέον περιορισθεί σε 1,3-1,4 παιδιά/ γυναίκα, ενώ παρέμεινε για μια σχεδόν εικοσιπενταετία (1955-1980) σε επίπεδα που άφηναν να φανεί η εξασφάλιση (2,2-2,4 παιδιά) της ανανέωσης των γενεών (Πίνακας 4). Η εικόνα αυτή παρ' όλη αυτά ήταν σε μεγάλο βαθμό παραπληθυντική εφόσον οι υψηλές τιμές των ετήσιων δεικτών οφείλονταν σε αυτό που οι δημογράφοι αποκαλούν «αλλαγή στο ημερολόγιο της γονιμότητας» (στην πτώση δηλαδή της μέσης ηλικίας στην γέννηση των παιδιών). Έτσι, την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1955-1980) οι ελληνίδες των διαδοχικών γενεών, περιορίζοντας μερικώς την γονιμότητά τους, ταυτόχρονα τεκνοποιούν όλο και σε μικρότερη ηλικία (γύρω στα 29,5 τους χρόνια το 1955, στα 26 τους γύρω στο 1980). Οι πτωτικές αυτές τάσεις της μέσης ηλικίας τεκνογονίας ανατρέπονται στη συνέχεια: τα νέα ζευγάρια τείνουν να τεκνοποιήσουν σε όλο και μεγαλύτερες ηλικίες (γύρω στα 30 έτη σήμερα), συνεχίζοντας παράλληλα να περιορίζουν τον αριθμό των παιδιών που φέρνουν στον κόσμο. Στους δύο αυτούς παράγοντες (περισσότερο όμως στην αύξηση της μέσης ηλικίας τεκνογονίας) οφείλεται η κατάρρευση των δεικτών της

16. Η γονιμότητα δηλώνει την αναπαραγωγική δραστηριότητα του γυναικείου πληθυσμού (ηλικίας συνήθως 15-49 ετών), ενώ η γεννητικότητα δίδει απλώς την συχνότητα ετησίως των γεννήσεων σε ένα πληθυσμό.

17. Υπουργείο Ανοικοδομήσεως (1947), Μ. Todorova (1999), Ο. Faron., J. Dupaquier., G. Siampos (1999).

18. Γ. Σιάμπος (1969).

19. Πιθανότατα ο συγχρονικός δείκτης γονιμότητας να έχει ανοδικές τάσεις μετά το 1925-28, κυμαινόμενος ανάμεσα στα 3-4 παιδιά ανά γυναίκα την τελευταία προπολεμική δεκαετία, -βλ. Α. Αβέρωφ (1939).

περιόδου 1980-1995, η σταθεροποίησή τους το 1995-2001 και η μικρή άνοδός τους την τελευταία πενταετία²⁰. Η χώρα μας, στο πεδίο αυτό, διαφοροποιείται των άλλων ευρωπαϊκών χωρών-μελών της Ε.Ε σε δύο σημεία: α) δεν γνώρισε την μεταπολεμική έξαρση των γεννήσεων και της συγχρονικής γονιμότητας (baby-boom) και β) η πτώση της συγχρονικής γονιμότητας, η οποία εμφανίζεται με σχετική υστέρηση (μετά το 1980), είναι ταχύτερη και οι τάσεις μερικής ανόρθωσής της μόλις εκδηλώνονται²¹.

Η **διαγενεακή γονιμότητα** (η γονιμότητα δηλαδή των διαδοχικών γενεών), στο βαθμό που δεν επηρεάζεται από τη συγκυρία (όπως η ετήσια γονιμότητα), επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων για τις αναπαραγωγικές συμπεριφορές των ελλήνιδων. Η ανασύσταση της αναπαραγωγικής διαδρομής των γενεών προσκρούει φυσικά στην προαναφερθείσα έλλειψη δεδομένων και το εγχείρημα είναι εφικτό μόνον για τις γενεές των γυναικών που γεννήθηκαν από το 1925 μέχρι το 1970, δηλαδή για τις γενεές που έχουν ολοκληρώσει τον αναπαραγωγικό τους κύκλο ή βρίσκονται στο τέλος του²². Διαπιστώνουμε (Πίνακας 5), καταρχάς, ότι η γονιμότητα έχει ήδη ταχύτητα συρρικνωθεί ανάμεσα στις γενεές των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα (γύρω στα 5 παιδιά) και σ' αυτές του μεσοπολέμου (μόλις 2,2 παιδιά), ενώ τα δεδομένα αποτυπώνουν παράλληλα την αργόσυρτη τάση για τη περαιτέρω μείωση του μέσου αριθμού παιδιών στις γυναίκες που γεννήθηκαν μετά το 1925, στο βαθμό που οι γενεές αυτές έφεραν στον κόσμο γύρω στα 2,2 παιδιά, ενώ οι νεότερές τους (αυτές που γεννήθηκαν γύρω στο 1967) απέκτησαν μόλις 1,65 παιδιά. Και οι μιν και οι δε, όμως, δεν εξασφαλίζουν την αναπλήρωσή τους²³: με τις ισχύουσες μέχρι τα τέλη του εμφυλίου συνθήκες θνησιμότητας, για να αντικατασταθεί κάθε μητέρα από μια κόρη, απαιτούνται περισσότερα από 2,6-2,7 παιδιά/γυναίκα, ενώ στις νεότερες γενεές (1965-1970) χρειάζονται μόλις 2,1.

Οι πρότερες ανακατατάξεις στην γονιμότητα των ελλήνιδων είναι φυσικά άμεσα συνδεδεμένες και με τις αλλαγές στα πρότυπα γαμηλιότητάς τους. Έτσι, διαπιστώνουμε ότι μετά από μια τριακονταετία έντονης και πρώιμης γαμηλιότητας (1955-1980) οι δείκτες πρώτων γάμων συρρικνώνονται, ενώ παράλληλα (Πίνακας 6) η μέση ηλικία στον πρώτο πάντα γάμο ανέρχεται, αγγίζοντας το 2007 τα 31 έτη για τους άνδρες και τα 28,5 έτη για τις γυναίκες (28,5 και 25 αντίστοιχα γύρω από το 1960)²⁴. Αντιστοίχως, οι διαγενεακοί δείκτες γαμηλιότητας (πρώτοι γάμοι γυναικών στις γενεές), αφήνουν να φανεί η αύξηση της έντασης

20. Η μικρή άνοδος των τελευταίων ετών οφείλεται και στην γονιμότητα των αλλοδαπών, που σταθεροποιούμενοι στην χώρα μας, αρχίζουν να σχηματίζουν το επιθυμητό μέγεθος της οικογένειάς τους -Β. Κοτσαμάνης, Κ. Σοφianoπούλου (2008α).

21. Β. Κοτσαμάνης., Κ. Σοφianoπούλου (2009β).

22. Β. Κοτσαμάνης (1988), Β. Κοτσαμάνης., Κ. Σοφianoπούλου, op.cit.

23. Β. Κοτσαμάνης., Κ. Σοφianoπούλου, 2009β.

24. Ταυτόχρονα, ο αδρός δείκτης γαμηλιότητας (γάμοι ανά χίλιους κατοίκους), συρρικνώνεται (9% στις αρχές του 1960, 8% μια δεκαετία αργότερα και 5,0% τα τελευταία χρόνια).

των πρώτων γάμων στις γυναίκες που γεννήθηκαν από το 1930 έως το 1955²⁵ και η μείωσή της στις νεότερες γενεές (Πίνακας 7).

Πίνακας 4: Ελλάδα, στιγμιαίοι δείκτες αναπαραγωγής, 1821-2006

Έτος	Γεννήσεις ζώντων	Γεννήσεις σε 1000 άτομα	Μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα	Μέση ηλικία της μητέρας κατά τη γέννηση των παιδιών
1821-30*	Μη διαθέσιμες (μ.δ)	40,8**	-	-
1831-40*	μ.δ	52,0**	-	-
1841-50*	μ.δ	52,3**	-	-
1851-60*	μ.δ	49,9**	-	-
1961-70*	μ.δ	50,1**	-	-
1871-80*	μ.δ	46,8**	-	-
1881-90*	μ.δ	43,6**	-	-
1891-00*	μ.δ	41,9**	-	-
1901-10*	μ.δ	39,8**	-	-
1911-20*	μ.δ	30,7**	-	-
1921-30*	μ.δ	31,0**	-	-
1931-40*	μ.δ	28,2**	-	-
1941-50	μ.δ	20,5**	-	-
1956	158.203	19,7	2,32	29,32
1960	157.239	18,9	2,22	28,70
1970	144.928	16,5	2,40	27,42
1980	148.134	15,4	2,23	26,13
1990	102.229	10,1	1,40	27,18
1995	101.495	9,5	1,31	28,19
2000	103.274	9,4	1,27	29,54
2001	102.282	9,3	1,25	29,22
2002	103.569	9,4	1,27	29,36
2003	104.420	9,4	1,28	29,47
2004	105.655	9,6	1,31	29,65
2005	107.545	9,7	1,33	29,92
2006	112.042	10,0	1,41	29,85
2007	111.926	10,0	1,42	29,96

*Μέσοι ετήσιοι περιόδου.

**Εκτίμηση.

Υπολογισμοί βάσει του πραγματικού πληθυσμού της Ελλάδας μέχρι το 1990 και του μόνιμου πληθυσμού για την περίοδο 1991-2007.

Πηγές: Γ. Σιάμπος (1973), Β. Κοτσαμάνης., Κ. Σοφιανοπούλου (2009β).

25. Στις 100 γυναίκες που γεννήθηκαν το 1950-1955 μόνον 5 δεν θα παντρευτούν, ενώ σε 100 γυναίκες που γεννήθηκαν το 1970 οι 13 θα μείνουν άγαμες.

Πίνακας 5: Ελλάδα, διαγενεακοί δείκτες γονιμότητας, γενεές 1927-1967

Γενεές	Μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα στις γενεές	Μέση ηλικία της μητέρας στη γέννηση των παιδιών
1927*	2,15	28,24
1932*	2,07	28,10
1937	2,00	27,81
1942	1,98	27,10
1947	1,95	26,38
1952	1,95	25,89
1957	1,89	25,73
1962	1,76	26,33
1967*	1,64	27,61

*Εκτιμήσεις.

Πηγή: *op. cit.*, πίνακας 4.**Πίνακας 6: Ελλάδα, γάμοι και αδρός δείκτης γαμνηλιότητας, συγχρονικός δείκτης πρώτων γάμων γυναικών και μέση ηλικία στον πρώτο γάμο, 1861-2006**

Έτος	Γάμοι (σύνολο)	Γάμοι σε 1000 άτομα	Συγχρονικός δείκτης γαμνηλιότητας (πρώτοι γάμοι επί 1000 γυναικών)	Μέση ηλικία γυναικών στον πρώτο γάμο
1861-70*	6052	6,2***	-	-
1871-80*	Μη διαθέσιμοι (μ.δ)	5,8***	-	-
1881-90*	μ.δ	6,5***	-	-
1891-00*	μ.δ	-	-	-
1901-10*	μ.δ	-	-	-
1911-20*	μ.δ	-	-	-
1921-30*	μ.δ	-	-	-
1931-40*	μ.δ	6,7***	-	-
1941-50*	μ.δ	-	-	-
1956**	55.233	6,88	727	25,41
1960**	58.165	6,98	786	25,14
1965	80.728	9,44	1186	24,60
1970	67.439	7,67	1056	24,02
1975	76.452	8,45	1158	23,64
1980**	62.352	6,47	866	23,32
1985	63.709	6,41	830	23,76
1990	59.052	5,81	725	24,65
1995	63.987	6,02	750	25,74
1999	61.165	5,62	684	26,70
2000**	48.880	4,48	538	26,91
2001	58.491	5,34	647	27,09
2002	57.872	5,27	640	27,32
2003	61.081	5,54	677	27,56
2004**	51.377	4,64	572	27,73
2005	61.043	5,50	651	27,91
2006	57.802	5,18	616	28,25
2007	61.377	5,48	732	28,47

Μέσοι ετήσιοι περιόδου, **Δίσεκα έτη, *** Εκτίμηση, μ.δ=Μη διαθέσιμα δεδομένα.

Πηγή: Γ. Σιάμπος (1973) και ίδιοι υπολογισμοί μετά το 1956 βασισμένοι στα στοιχεία της ΕΣΥΕ (σύνολο γάμων και πρώτοι γάμοι ανά ηλικία της νέφης). Υπολογισμοί βάσει του πραγματικού πληθυσμού της Ελλάδας μέχρι το 1990 και του μόνιμου πληθυσμού για την περίοδο 1991-2007.

Πίνακας 7: Ελλάδα, διαγενεακοί δείκτες γαμνηλότητας (πρώτοι γάμοι γυναικών), γενεές 1935-1970

Γενεές	Ένταση της γαμνηλότητας (α' γάμοι σε 1000 γυναίκες)	Μέση ηλικία των γυναικών τον πρώτο γάμο
1935*	861	25,24
1940	900	24,47
1945	922	23,72
1950	953	23,03
1955	965	22,68
1960	952	22,77
1965*	928	23,71
1970*	869	25,04

*Εκτιμήσεις.

Πηγή: *op. cit.*, πίνακας 6.

Η θνησιμότητα

Όπως και στις άλλες ανεπτυγμένες χώρες, έτσι και στην Ελλάδα η θνησιμότητα συρρικνώνεται απρόσκοπτα καθ' όλη τη διάρκεια του εικοστού αιώνα. Η δημιουργία των αποκαλούμενων πινάκων θνησιμότητας ή επιβίωσης,²⁶ επιτρέπει τον υπολογισμό της προσδοκώμενης ζωής, αυτό που κοινά ονομάζουμε και «μέσο όρο ζωής», δείκτη που καθιστά δυνατή τη σύγκριση των επιπέδων θνησιμότητας. Οι δημιουργηθέντες πίνακες αφήνουν να φανεί η απρόσκοπτη αύξηση της προσδοκώμενης ζωής στη γέννηση παρόλη την αισθητή επιβράδυνση των κερδών σε έτη ζωής στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας (Πίνακας 9). Είναι προφανές ότι οι ταχύτατοι αρχικά ρυθμοί μεταβολής οφείλονται κυρίως στην συρρίκνωση της βρεφικής θνησιμότητας (θάνατοι βρεφών επι 1000 γεννήσεων), ιδιαίτερα υψηλής (περίπου 130‰) σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα²⁷. Έτσι το συνολικό κέρδος στην προσδοκώμενη ζωή στη γέννηση, ανάμεσα στο 1879 και το 2005 (Διάγραμμα 6), είναι εντυπωσιακό: +40,6 έτη (+113 %) για τους άνδρες και +43,8 έτη (+117%) για τις γυναίκες. Μπορούμε, ωστόσο, στη διάρκεια της υπερ-εκατονταετούς αυτής περιόδου, να διακρίνουμε δύο υπο-περιόδους: στη πρώτη (1879 - 1951) η μέση προσδοκώμενη ζωή αυξάνεται κατά 27,5 έτη για τους άνδρες και 29,2 έτη για τις γυναίκες (+76,5 και 78 % αντίστοιχα), ενώ στη διάρκεια της τελευταίας πεντηκονταετίας (1951 - 2005) η αύξηση επιβραδύνεται (κέρδη 13,1 ετών για τους άνδρες και 14,6 ετών για τις γυναίκες: +20,6 και 21,9% αντίστοιχα).

26. Οι πίνακες αυτοί δίδουν την «πιθανότητα» επιβίωσης στις διαδοχικές ηλικίες.

27. Α. Αβέρωφ (1939), V. Valaoras (1936 και 1937), Β. Βαλαώρας (1984). Η εντυπωσιακή της μείωση μέχρι το 1951 (44‰ το έτος αυτό) επιτρέπει την γρήγορη αύξηση της προσδοκώμενης ζωής που ανέρχεται πλέον την ίδια χρονιά σε 63,5 και 66,7 έτη (άνδρες και γυναίκες αντίστοιχα). Ο δείκτης θα συνεχίσει την πτωτική του πορεία μέχρι και τις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας, επιτρέποντας νέα κέρδη στον μέσο όρο ζωής, για να φθάσει τα τελευταία έτη σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα (5‰) που δεν αφήνουν περιθώρια για περαιτέρω μείωσή του.

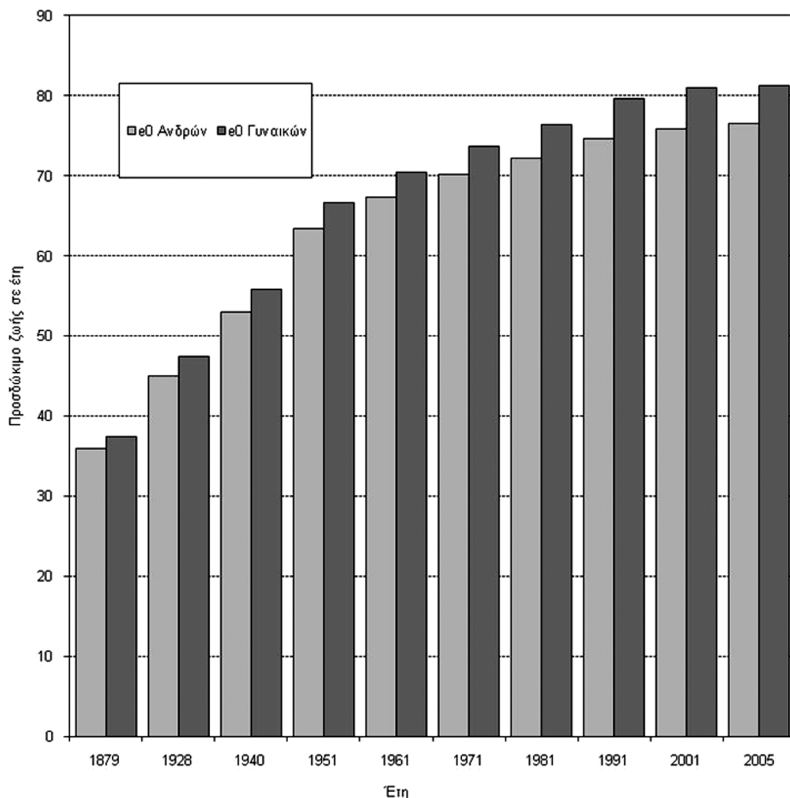
Πίνακας 9: Ελλάδα, εξέλιξη της προσδοκώμενης ζωής (σε έτη) στη γέννηση και στα 65 έτη

Έτος	ε0 Ανδρών (Α)	ε0 Γυναικών (Γ)	Δ (Γ-Α)	ε65 Α	ε65 Γ	Δ(Γ-Α)
1879*	35,96	37,46	1,5	10,5	10,7	0,2
1928*	44,95	47,46	2,5	11,9	13,9	2,0
1940*	52,94	55,80	2,9	12,6	14,2	1,6
1951*	63,44	66,65	3,2	13,0	14,4	1,4
1961*	67,30	70,42	3,1	13,4	14,8	1,4
1971*	70,13	73,64	3,5	13,9	15,3	1,4
1981*	72,15	76,35	4,2	14,6	16,7	2,1
1991*	74,60	79,40	4,8	15,7	17,9	2,3
2001*	75,42	80,54	5,1	16,2	18,3	2,1
1981**	73,05	77,76	4,7	15,1	17,2	2,1
1991**	74,52	79,51	5,0	15,6	17,9	2,4
2001**	75,87	80,95	5,1	16,4	18,6	2,3
2005**	76,54	81,28	4,7	16,7	18,8	2,1
Δ40-51*	10,5	10,9		0,4	0,2	
Δ51-61*	3,9	3,8		0,4	0,4	
Δ61-71*	2,8	3,2		0,5	0,5	
Δ71-81*	2,0	2,7		0,7	1,4	
Δ81-91*	2,5	3,1		1,1	1,2	
Δ91-01*	0,8	1,1		0,5	0,7	
Δ81-91**	1,5	1,8		0,5	0,8	
Δ91-01**	1,4	1,4		0,8	0,7	
Δ91-05**	2,0	1,8		1,1	0,9	
Δ 1879-51*	27,5	29,2	Δ 1879-51	2,5	3,6	
Δ 1951-05	13,1	14,6	Δ 1951-05	3,7	4,4	
Δ 1879-05	40,6	43,8	Δ 1879-05	6,2	8,1	

**Μ. Παπαδάκης., Κ. Τσίμπος (1993), Ε. Ανδρουλάκη (2006 και 2007).

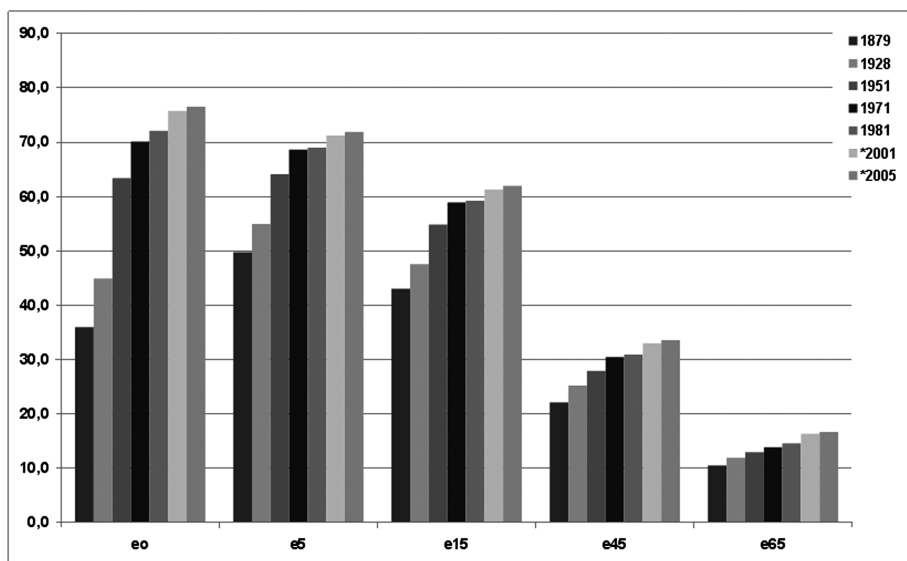
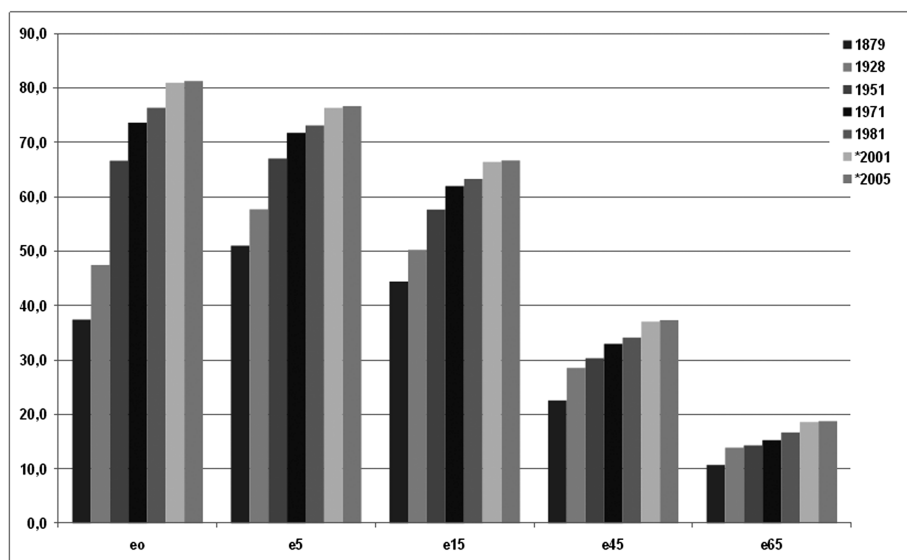
Πηγή: ΕΣΥΕ (1964, 2004, 2007) και Β. Βαθαώρας (1980).

Διάγραμμα 6: Ελλάδα, εξέλιξη της μέσης προσδοκώμενης ζωής κατά τη γέννηση (1879-2005)

Πηγή: E. Ανδρουλάκη, *op.cit.*

Ο υπολογισμός της προσδοκώμενης ζωής στις διαδοχικές ηλικίες (Διαγράμματα 7α και 7β) μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τη βελτίωση των προσδοκίμων ζωής κατά ηλικιακή ομάδα. Η βελτίωση αυτή αφορά όλες τις ηλικιακές ομάδες (και για τα δύο φύλα), τα σημαντικότερα κέρδη, όμως, καταγράφονται στη γέννηση, στο βαθμό που η βρεφική θνησιμότητα συρρικνώνεται ταχύτατα, ιδιαίτερα δε στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα. Σταδιακά, όμως, στις δύο τελευταίες δεκαετίες, η αύξηση του μέσου όρου ζωής οφείλεται όλο και περισσότερο στη μείωση της θνησιμότητας (πτώση των πιθανοτήτων θανάτου) στις μεγάλες ηλικίες. Οι επιπτώσεις των τάσεων αυτών είναι προφανείς: αφενός μεν ο πληθυσμός μας θα συνεχίσει να γερνάει (γήρανση «εκ των άνω») εφόσον ζούμε όλο και περισσότερα χρόνια και η όποια υποχώρηση της γενικής θνησιμότητας θα οφείλεται κυρίως στη μείωση της γεροντικής θνησιμότητας, αφετέρου δε, τα περιθώρια περαιτέρω αύξησης του μέσου όρου ζωής μας, εν απουσία συνταρακτικών αλλαγών τόσο στη βιολογία όσο και την γενετική, περιορίζονται σημαντικά.

Διάγραμμα 7α: Μέση προσδοκώμενη ζωή των ανδρών στη γέννηση, στα 15, 45 και 65 έτη (1879-2005)**Διάγραμμα 7β: Μέση προσδοκώμενη ζωή των γυναικών στη γέννηση, στα 15, 45 και 65 έτη(1879-2005)**

Πηγή: Ε. Ανδρουλάκη, *op. cit.*

Τα μεταναστευτικά ρεύματα από και προς την Ελλάδα

Κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων η αποδημία των Ελλήνων εμφάνισε σημαντικές διακυμάνσεις (Διάγραμμα 8). Ο ελλαδικός χώρος μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα τροφοδότησε επιλεκτικά τα αστικά κέντρα των βαλκανικών περιοχών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, την Πόλη, τα παράλια της Μ. Ασίας και την Αίγυπτο²⁸. Η άνοδος των εθνικιστικών κινημάτων στα Βαλκάνια ανέκοψε τα ρεύματα αυτά, η έξοδος όμως προς το ασιατικό τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας θα συνεχισθεί, αν και με μειωμένη ένταση, μέχρι τις παραμονές των βαλκανικών πολέμων. Η έλξη του παραπαίοντος «μεγάλου ασθενούς» περιορίζεται προοδευτικά. Ένα νέο μαζικό κύμα φυγής αναπτύσσεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από την παλαιά Ελλάδα, οδηγώντας σε ομαδική έξοδο νεαρά άτομα προερχόμενα κυρίως από τις αγροτικές περιοχές της κεντρικής και δυτικής Πελοποννήσου περιοχές που ήταν προσανατολισμένες στην καλλιέργεια της σταφίδας ή έμμεσα εξαρτώμενες από αυτή. Η μετανάστευση αυτή κατευθύνεται προς τις ΗΠΑ, χώρα-χώρα που θα απορροφήσει δεκάδες εκατομμύρια ατόμων από την Ευρώπη και Ασία²⁹. Η επιλεκτική αυτή αφαίμαξη, δημογραφικά και γεωγραφικά³⁰ (Χάρτης 1) ήταν σημαντική στο βαθμό που ανάμεσα στο 1888 και το 1919 η Ελλάδα των 2,5 εκατομμυρίων χάνει, στο πλέον αισιόδοξο σενάριο, το 15-20% περίπου του πληθυσμού της³¹. Η μαζική αυτή φυγή ανακόπτεται με την υιοθέτηση περιοριστικών μεταναστευτικών νόμων στις ΗΠΑ, ενώ τα κενά που δημιουργεί θα υπερκαλυφθούν στη συνέχεια από τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής. Τις δύο μεσοπολεμικές δεκαετίες (μικρή παρένθεση στην μακρά μεταναστευτική πορεία της χώρας μας³²) θα ακολουθήσει μια δεύτερη

28. Στην απογραφή των προξενικών αρχών του 1889 καταγράφονται 135,5 χιλ. Έλληνες υπήκοοι στο εξωτερικό, εκ των οποίων το 37% στο ευρωπαϊκό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το 32% στο ασιατικό, το 15,5% στην Αφρική (Αίγυπτο) και το 12,5% στην ανατολική Ευρώπη.

29. Η μετανάστευση από την χώρα μας προς τις ΗΠΑ, ύστερα χρονικά, δεν συγκρίνεται φυσικά με αυτή της Ιρλανδίας, Ιταλίας και Πορτογαλίας. Η ένταση της εξόδου από τις χώρες αυτές είναι πολλαπλάσια της ελληνικής στο βαθμό που τα μέσα ετήσια ποσοστά εξόδου κυμαίνονται ανάμεσα στο 20 και 110‰ (μέγιστο 15 ‰ για τη χώρα μας το 1907).

30. Β. Kotzamanis (1987).

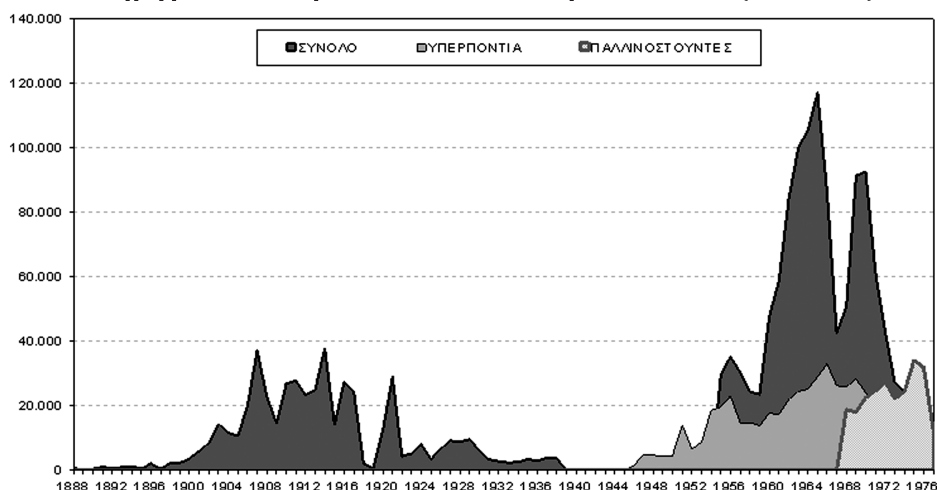
31. Την περίοδο 1888-1919 καταγράφονται 374,5 χιλ. έξοδοι (εκ των οποίων το 96% κατευθύνεται στις ΗΠΑ). Εννέα στους δέκα μετανάστες της περιόδου αυτής είναι άνδρες και το 90% ηλικίας 15-44 ετών. Η Πελοπόννησος, οι Κυκλάδες και περιορισμένος αριθμός νησιών (Ζάκυνθος, Κύθηρα, Κάρπαθος, Χάλκη, Σύμη, Κάλυμνος, Καστελόριζο κ.α.) αποτελούν τον βασικό τροφοδότη του πρώτου αυτού μεταναστευτικού ρεύματος, στο οποίο οι πεδινές περιοχές της Στερεάς Ελλάδας και της Θεσσαλίας ελάχιστα συμμετέχουν.

32. Ανάμεσα στο 1920 και το 1938 καταγράφονται 130.000 περίπου έξοδοι προς τις υπερπόντιες χώρες (ΗΠΑ, Καναδάς, Αυστραλία, Βραζιλία, Κούβα και Νοτιο-αφρικανική Ένωση μέχρι το 1924, οι προαναφερθείσες χώρες και όλες οι χώρες προορισμού εκτός των ευρωπαϊκών και των μεσογειακών μετά το 1925). Την επταετία 1932-1938 για την οποία διαθέτουμε πληρέστερα στατιστικά δεδομένα που αναφέρονται τόσο στις εισόδους όσο και στις εξόδους και δεν εμπεριέχουν τους τουρίστες, καταγράφονται 219,6 χιλιάδες έξοδοι (εκ των οποίων μόνον 22,2 προς τις υπερατλαντικές χώρες) και 146,7 χιλ. εισοδοί. Το συνολικό μεταναστευτικό ισοζύγιο της περιόδου αυτής, αρνητικό κατά 72,9 χιλιάδες οφείλεται κυρίως στην καθαρή μετανάστευση προς τις μεσογειακές χώρες (Αίγυπτο) και δευτερευόντως προς τις υπερωκεάνιες χώρες (το ισοζύγιο προς τις ευρωπαϊκές χώρες είναι θετικό, στο βαθμό που οι εισοδοί από αυτές υπερκαλύπτουν τις εξόδους).

περίοδος μαζικής εξόδου (1945-1977) με 1,3 εκατομμύρια περίπου μεταναστευτικές εξόδους («μόνοιμοι μετανάστες»), ενώ εκτιμάται ότι η καθαρή μετανάστευση αφορά 650.000 άτομα. Οι μεταπολεμικοί μετανάστες (Διάγραμμα 9) κατευθύνονται αρχικά στις ΗΠΑ και τις άλλες υπερωκεάνιες χώρες (Καναδά και Αυστραλία), εν συνεχεία δε στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης (ιδιαίτερα στη Δυτική Γερμανία που απορροφά το 85% περίπου της ενδοευρωπαϊκής μετανάστευσης). Οι έξοδοι αυτές (27.000 ετησίως κατά μέσο όρο, με δύο αιχμές, το 1962-65 και το 1969-70) αφαιρούν το 1/3 περίπου του θετικού φυσικού ισοζυγίου (80.000 ετησίως), ενώ η εισροή ομογενών από την Αίγυπτο, την Τουρκία και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης στη διάρκεια της ίδιας περιόδου θα μετριάσει απλώς τις αρνητικές επιδράσεις της νέας μαζικής φυγής. Η επιλεκτικότητα της μετανάστευσης είναι πολλαπλή³³: οι άνδρες αποτελούν το 65% του συνόλου και οι άγαμοι το 60%, η ομάδα 15-44 ετών το 80% (μέση ηλικία γύρω στα 27 έτη), οι μη ενεργοί το 45%, οι προερχόμενοι από αγροτικές και ημιαστικές περιοχές το 80%.

Η γεωγραφική κατανομή της προέλευσης των μεταπολεμικών μεταναστών διαφοροποιείται επίσης σημαντικά απ' αυτή της προπολεμικής περιόδου: οι παραδοσιακές περιοχές της προπολεμικής μετανάστευσης προς τις υπερπόντιες χώρες (Πελοπόννησος, Ήπειρος, ορισμένα νησιά) θα αποτελέσουν αρχικά τον βασικό τροφodότη, ενώ στη συνέχεια, με το άνοιγμα των συνόρων των ευρωπαϊκών χωρών η κατανομή αλλάζει ριζικά (Χάρτες 2α, 2β, 2γ): Μακεδονία και σε μικρότερο βαθμό Θεσσαλία, Ήπειρος, νησιά του Αιγαίου και Θράκη θα αποτελέσουν τις κύριες περιοχές προέλευσης των μεταναστών που θα μετακινηθούν συνήθως χωρίς ενδιάμεσο σταθμό από τις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές της Κεντρικής και Βορείου Ελλάδας στην Δυτική Γερμανία.

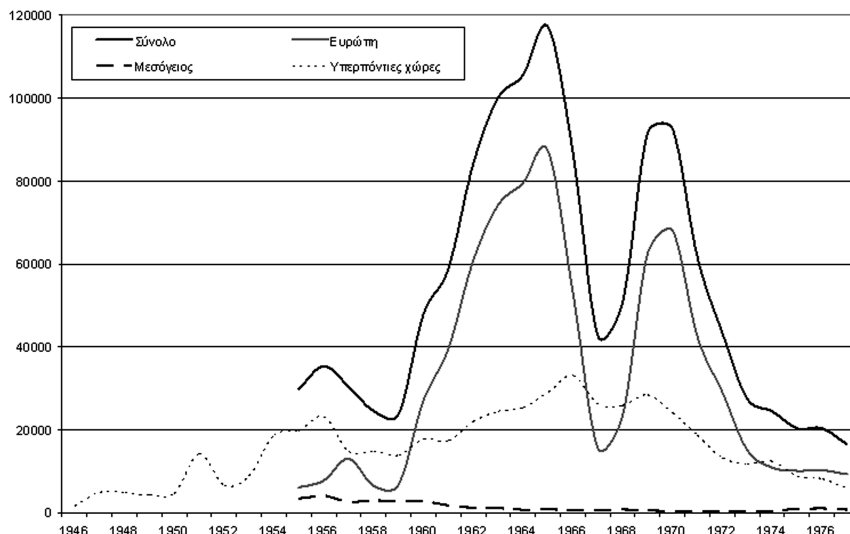
Διάγραμμα 8: Ελλάδα, μια εκατονταετία έντονων μεταναστεύσεων (1888-1977)

Πηγή: Β. Kotzamanis (1987).

33. Β. Kotzamanis, op. cit.

Διάγραμμα 9: Η μεταπολεμική μετανάστευση και οι βασικές συνιστώσες της (μεταναστευτικοί έξοδοι, 1947-1977)

Πηγή: *idem*.

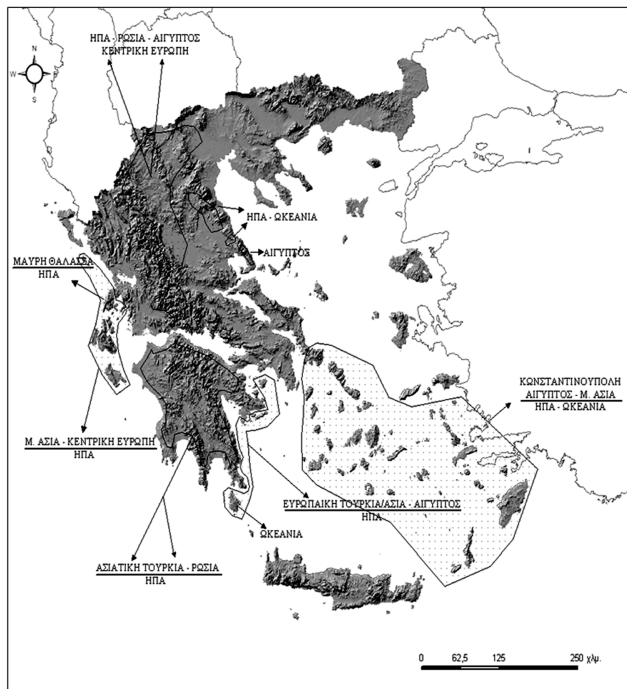
Η έξοδος ανακόπτεται προσωρινά στις αρχές του 1970, για να συνεχισθεί με ηπιότερους ρυθμούς μέχρι τα μέσα της επόμενης δεκαετίας³⁴. Την ίδια εποχή, αρχίζει και η μαζική παλιννόστηση των μεταναστών της προηγούμενης περιόδου: εκτιμάται ότι 630.000³⁵ άτομα επέστρεψαν στην χώρα μας ανάμεσα στο 1971 και το 1985 και επέλεξαν στην πλειοψηφία τους (70%) ως τόπο εγκατάστασης τα αστικά κέντρα και μάλιστα, το 50% τα δύο μεγαλύτερα εξ αυτών, το Π.Σ. Πρωτευούσης και Θεσσαλονίκης. 160.000 άτομα επέστρεψαν την περίοδο 1985-1991 ενώ η δεκαετία 1980-1990 είναι μια μεταβατική περίοδος καθώς η περιορισμένη πλέον μετανάστευση από την χώρα μας, κυρίως από τη Θράκη, συνυπάρχει αφενός μεν, με την παλιννόστηση τόσο των μεταναστών των προηγούμενων δεκαετιών, όσο και των ομογενών και των πολιτικών

34. Τη δεκαετία αυτή έχουμε και την εμφάνιση δύο νέων φαινομένων. Αφενός μεν, με την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων ελληνικών κατασκευαστικών εταιρειών στις πετρέλαιο-παραγωγικές χώρες (Σαουδική Αραβία, Λιβύη, Αλγερία, Κουβέιτ, Μπαχρέιν), την ανάδειξη ενός νέου μεταναστευτικού ρεύματος, αφετέρου δε την εμφάνιση των πρώτων μη ευρωπαϊών μεταναστών στην χώρα μας (ασιατών και αφρικανών ως άμεση συνέπεια της κρίσης στην εμπορική ναυτιλία και του παροπλισμού σημαντικού αριθμού πλοίων ελληνικής ιδιοκτησίας) Ταυτόχρονα εμφανίζονται οι πρώτες ελλείψεις σε θέσεις εργασίας-βασικά στον τομέα των μεταλλείων-ορυχείων που συνοδεύονται και από τις πρώτες πιέσεις για την είσοδο ξένων ανειδίκευτων εργατών στη χώρα μας.

35. Αποτελέσματα δειγματοληπτικής έρευνας που διεξήχθη το 1985-86. Από τους 630.000 παλιννοστούντες το 48% αποτελείται από γυναίκες και το 52% από άνδρες. Οι 83 στους 100 έχουν ηλικία 15-64 ετών (οι κάτω των 15 αποτελούν το 13%, οι δε άνω των 65 ετών μόλις το 4,5%).

προσφύγων από την Σοβιετική Ένωση και τις άλλες χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού»³⁶, αφητέρου δε με την είσοδο ξένων εργαζομένων προερχόμενων αρχικά από ασιατικές και αφρικανικές χώρες, και από τις χώρες της ΕΣΣΔ στην συνέχεια. Τα έντονα ρεύματα παλιγγόστησης θα ατονήσουν την τελευταία εικοσαετία, ενώ αντιθέτως τα ρεύματα εισόδου θα εντατικοποιηθούν με την κατάρρευση των καθεστώτων στην Αν. Ευρώπη και ειδικότερα με τις διαδοχικές κρίσεις στην Αλβανία και την πρώην ΕΣΣΔ οδηγώντας στην χώρα μας οικονομικούς μετανάστες και «ομογενείς» τόσο από την γειτονική μας χώρα όσο και την πρώην Σοβιετική Ένωση.

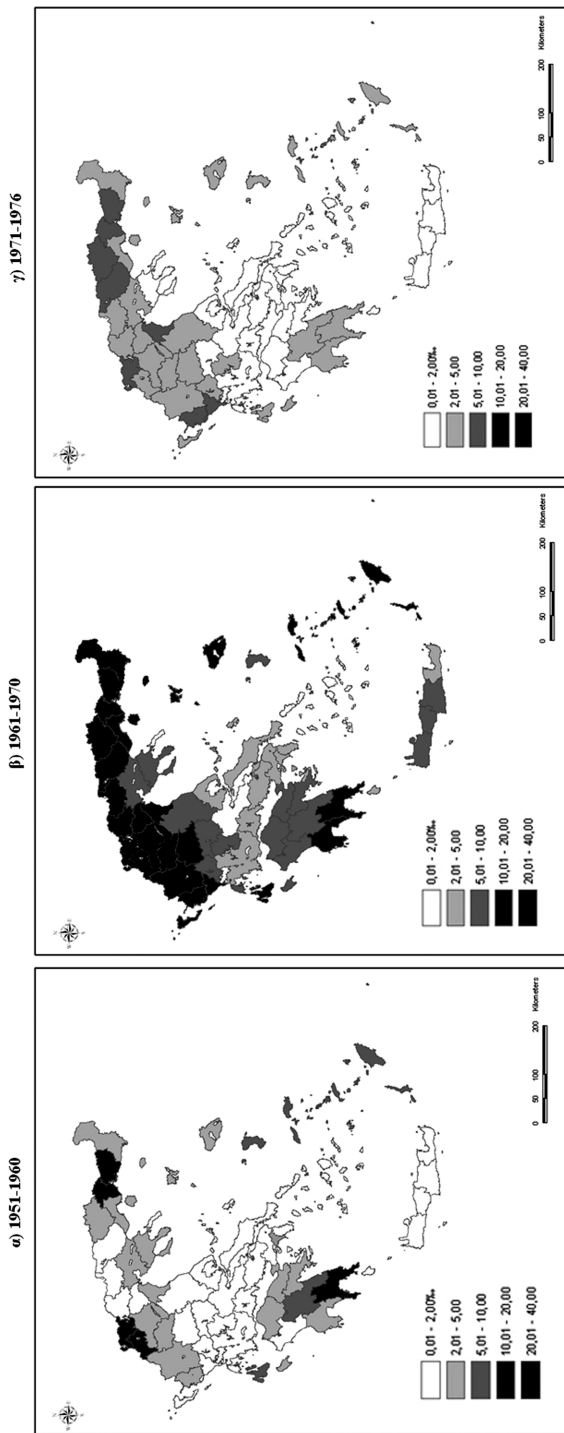
Χάρτης 1: Μεταναστεύσεις στα τέλη του 19- αρχές του 20ου αιώνα

Πηγή: Β. Kotzamanis, *op. cit.*

36. Στην απογραφή του 1991 καταγράφονται 162.000 άτομα που διέμεναν στο εξωτερικό μια πενταετία πριν (τον Δεκέμβριο του 1985). Εξ αυτών το 67% προέρχεται από τις ευρωπαϊκές χώρες (20% από την πρώην ΟΔΓ και 15% από την Σοβιετική Ένωση), το 15% από την Βόρειο Αμερική, το 8% από την Ασία (το σύνολό τους σχεδόν από την Τουρκία), 5% από την Αφρική και 5% από την Ωκεανία. Η σύγκριση με τα δεδομένα της προηγούμενης απογραφής είναι ενδεικτική των επεληθουσών αλλαγών. Το 1981 καταγράφονται 233.000 άτομα που διέμεναν στο εξωτερικό μια πενταετία πριν (τον Δεκέμβριο του 1975). Η κατανομή τους ανά περιοχή προέλευσης διαφέρει σημαντικά: το 65% προέρχεται από τις ευρωπαϊκές χώρες (43% από την πρώην ΟΔΓ και 4% από την Σοβιετική Ένωση), το 17% από την Βόρειο Αμερική, το 6% από την Ασία (εκ των οποίων 4 στους 10 από την Τουρκία), 5% από την Αφρική και 7% από την Ωκεανία.

Χάρτες 2α, 2β, 2γ: Ποσοστά μετανάστευσης (%), 1951-1976

Πηγή: Β. Kotzamanis , *op. cit.*

Έτσι, η Ελλάδα προοδευτικά μεταβάλλεται από χώρα εξόδου σε χώρα εισόδου, γεγονός που επιβεβαιώνουν τα δεδομένα των τελευταίων απογραφών: Οι απογραφέντες ξένοι (άτομα με ξένη υπηκοότητα) ανέρχονται στην απογραφή του 1981 σε 180.000 άτομα³⁷ (Πίνακας 10), και αποτελούν λιγότερο από το 2% του συνολικού πληθυσμού. Μια δεκαετία αργότερα, στην απογραφή του 1991, ο πληθυσμός τους δεν μεταβάλλεται σημαντικά, αν και οι προερχόμενοι από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες είναι λιγότερο από το 50% του συνόλου. Στην τελευταία απογραφή (2001) ο αριθμός των αλλοδαπών υπερτετραπλασιάζεται, καθώς καταγράφονται πλέον 762.000 άτομα μη έχοντα την ελληνική υπηκοότητα (7% του πληθυσμού της χώρας μας που αγγίζει πλέον τα 11 εκ.)³⁸. Η κατανομή τους, ανά χώρα προέλευσης, διαφέρει ριζικά αυτής του 1981, στο βαθμό που το 75% προέρχεται από 8 πρώην σοσιαλιστικές χώρες και το 9% από το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γερμανία, την Κύπρο και τις ΗΠΑ-Αυστραλία. Απ' αυτούς 54% εργάζονται ενώ το 59% δηλώνει διάρκεια παραμονής στη χώρα μας μικρότερη των 5 ετών (Πίνακας 11).

Με βάση τα προαναφερθέντα, η χώρα μας, στις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας, ελάχιστα πλέον διαφοροποιείται από τις άλλες νοτιο-ευρωπαϊκές χώρες, όπως την Ιταλία και την Ισπανία, που από παραδοσιακές χώρες εξαγωγής μεταναστών μετατρέπονται, την τελευταία εικοσαετία, σε χώρες υποδοχής μεταναστών. Οι εισροές προς τις χώρες αυτές αυξήθηκαν με ταχείς ρυθμούς, προκαλούμενες αφενός μεν, από παράγοντες που οφείλονται περισσότερο στην οικονομική και πολιτική κρίση στις χώρες προέλευσης, συντηρούμενες δε, από τη ζήτηση σε εργατικό δυναμικό ενός άδηλου τομέα της οικονομίας που αναπαράγεται διευρυμένα. Οι μεταναστεύσεις αυτές, εν μέρει αόρατες λόγω της ανεπάρκειας του συστήματος στατιστικής παρατήρησης, καθίστανται επιφανείς εξαιτίας, εκτός των άλλων και της απουσίας ενός σαφούς νομικού πλαισίου που να προσδιορίζει τους όρους εισόδου. Έτσι, ενώ στις χώρες της εκβιομηχανισμένης Ευρώπης, σε μια συγκυρία έντονης έλλειψης εργατικού δυναμικού, χρειάστηκαν δυο δεκαετίες για να διπλασιασθεί ο αριθμός των ξένων εργατών, στην Νότια Ευρώπη, με μια οικονομική συγκυρία σε ύφεση, το ξένο δυναμικό, αμελητέο στην αρχή, αυξάνεται ταχύτατα τόσο σε απόλυτες όσο και σε σχετικές τιμές. Η μετανάστευση αυτή, ελλείψει κατάλληλων κανονισμών, αντιμετωπίστηκε σε πρώτη φάση ως πρόβλημα δημόσιας τάξης, για να ληφθούν, στη συνέχεια, μέτρα ρύθμισης των εισόδων και της παραμονής, να συζητηθεί και να αποφασιστεί κατά πόσο ενδείκνυται η νομιμοποίηση των παράνομων ξένων εργατών, να καθορισθεί ενδεχομένως μια πολιτική

37. Εκ των οποίων 65% από τις πλέον ανεπτυγμένες χώρες, και ειδικότερα 34% από τις χώρες της ΕΟΚ, 11% από την Κυπριακή Δημοκρατία, 14% από τις ΗΠΑ και 6,5% από την Αυστραλία και τον Καναδά.

38. Είναι προφανές ότι στην τελευταία απογραφή (όπως και στις προηγούμενες) δεν καταγράφη το σύνολο των αλλοδαπών στην χώρα μας, τα δε ποσοστά «διαφυγής» διαφοροποιούνται ανά χώρα προέλευσης. Οι μετανάστες από τις ασιατικές και αφρικανικές χώρες είναι σαφώς υπο-εκτιμημένοι, και το αυτό ισχύει πιθανότατα -αν και σε μικρότερο βαθμό- για τους μετανάστες από ορισμένες πρώην σοσιαλιστικές χώρες, όπως η Πολωνία.

ενσωμάτωσης, να τεθεί το πρόβλημα των σχέσεων με τις χώρες προέλευσης των μεταναστών. Ανάλογα στάδια αυτού του νομικού οικοδομήματος σηματοδοτήθηκαν στην Ισπανία από το νόμο του 1985³⁹ και στην Ιταλία τον Δεκέμβριο 1989 – Φεβρουάριο 1990⁴⁰, ενώ στην Ελλάδα η συνειδητοποίηση και η θέσπιση ενός νομικού πλαισίου είναι πιο όψιμες⁴¹.

Είναι προφανές ότι η πρόσφατη σχετικά μεταστροφή των μεταναστευτικών ρευμάτων στην χώρα μας είχε άμεσες συνέπειες και στις δημογραφικές μας εξελίξεις. Η μαζική είσοδος νέων κυρίως ατόμων, προς αναζήτηση εργασίας, συντέινει εκτός των άλλων στην επιβράδυνση της γήρανσης του πληθυσμού της Ελλάδας, στην αύξηση της γεννητικότητας και της γονιμότητας και στην τόνωση της δημογραφικής δυναμικότητάς του, καθώς η αύξηση του πληθυσμού της χώρας μας αποδίδεται σχεδόν αποκλειστικά στην αύξηση του αριθμού των αλλοδαπών, ανάμεσα στο 1991 και το 2006⁴². Η μαζική μετανάστευση μετά το 1990, αποτελείται εκ των πραγμάτων μια από τις κύριες διακυβεύσεις της ελληνικής κοινωνίας (που τείνει να γίνει πολυ-πολιτισμική), αναδεικνυόμενη ως καθοριστικός παράγοντας των συντελούμενων και επερχόμενων δημογραφικών, οικονομικών και κοινωνικών αναδιαρθρώσεων. Η ανθρωπογεωγραφία των αλλοδαπών παρουσιάζει έτσι όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον και επιβάρη, εκτός των άλλων, την αποτύπωση σε όλα τα επίπεδα του πλήθους, του ειδικού βάρους, της σύνθεσης και των χαρακτηριστικών των αλλοδαπών (δημογραφικών, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτισμικών), στο βαθμό που ισόποσα «μεγέθη» έχουν (ή αποκτούν) διαφορετικό ειδικό βάρος και συχνότητα διαφοροποιούνται «ποιοτικά». Ταυτόχρονα, όλο και εντονότερο ενδιαφέρον θα παρουσιάζει στο μέλλον η αδύνατη προς το παρόν -λόγω της έλλειψης χρονολογικών σειρών και του προσφάτου χαρακτήρα της μετανάστευσης - διαχρονική εξέταση των μεταβολών στον χώρο στο βαθμό που τα συμπεράσματά της θα δώσουν σαφείς ενδείξεις για τις τάσεις και τις προοπτικές των εμπλεκόμενων, ένθεν και ένθεν, μερών.

39. –Ley de extranjeria–. Ο νόμος αυτός θέτει τους όρους εισόδου και προβλέπει μια διαδικασία νομιμοποίησης των παράνομα εισερχομένων (που διεξήχθη το 1986-1987 και πιο πρόσφατα, το 1991-92) με βάση ένα πλέγμα μέτρων που αποφασίσθηκαν από τα Cortes και που καλύπτουν όλες τις πλευρές της μεταναστευτικής πολιτικής (από την είσοδο ως την ενσωμάτωση).

40. Κείμενο υιοθετηθέν μετά την επιχείρηση νομιμοποίησης του 1987-1988 που αποτελεί εφεξής το θετικό δίκαιο στον τομέα της μετανάστευσης.

41. Ο νόμος 1975/91 που όριζε το καθεστώς της μετανάστευσης, διευθετούσε πριν απ' όλα ζητήματα δημόσιας τάξης. Το θεσμικό πλαίσιο στην Ελλάδα συμπληρώνεται με δύο Π.Δ που εκδίδονται τον Νοέμβριο του 1997 (ΠΔ 358 και 359) προκειμένου να ρυθμισθούν ζητήματα που αφορούν την καταγραφή και την διαδικασία νομιμοποίησης των παράνομων μεταναστών και εν συνεχεία με τους νόμους 2910/2001 και 3386/2005.

42. Για μια αναλυτική παρουσίαση και ανάλυση των δεδομένων για τους απογραφέντες αλλοδαπούς το 2001 στην χώρα μας με έμφαση στην χωρική και δημογραφική διάσταση βλ. Β. Κοτζαμάνης κ.α (2006) ως και Β. Κοτζαμάνης, Μ. Αγοραστάκης & Σ. Αλβανίδης (2006), Β. Κοτζαμάνης & Μ. Πιλιδίς (2006), Τ. Κακλαμάνη & Ε. Ανδρουλάκη (2006), Α. Κωστάκη και Β. Κοτζαμάνης (2007), Α. Κωστάκη, Β. Κοτζαμάνης, Μ. Αγοραστάκης (2008).

Πίνακας 10: Ελλάδα, συνολικός πληθυσμός, πληθυσμός ατόμων με ελληνική υπηκοότητα και αλλοδαποί (επιλεγμένες χώρες) στις απογραφές 1981, 1991 και 2001.

Υπηκοότητα	1981	1981	1991	1991	2001	2001
	Σύνολο	(%)	Σύνολο	(%)	Σύνολο	(%)
Σύνολο	9.739.589	100,00	10.259.900	100,00	10934097	100
Ελληνική	9.558.994	98,15**	10.092.624	98,37**	10171906	93,03**
Άλλη	180.595	1,85**	167.276	1,63**	761.813	6,97**
Ξένα	176.119	1,81**	166.031	1,62**	761.383	6,97**
Αδιευκρίνιστη/ Χωρίς υπηκοότητα	4.476	0,05**	1.245	0,01**	430	0,00**
Πλέον ανεπτυγμένες χώρες	115.431	65,54***	76.275	45,94***	99901	13,12***
Σύνολο χωρών μελών (15) της ΕΕ	59.488	51,54	35.304	46,29	46869	46,92
Κύπρος	19.337	16,75	14.651	19,21	17426	17,44
Αυστραλία	7.041	6,10	6.313	8,28	8767	8,78
Αμερικανική (ΗΠΑ)	23.659	20,50	13.927	18,26	18140	18,16
Καναδική	4.136	3,58	4.717	6,18	6049	6,05
Λοιπές Ανεπτυγμένες χώρες	1.770	1,53	1.363	1,79	2650	2,65
Βαλκανικές χώρες	5.821	3,31***	26.226	15,80***	500226	65,70***
Αλβανική	3.563	61,21	20.556	78,38	438036	87,57
Βουλγαρική	807	13,86	2.413	9,20	35104	7,02
Ρουμανική	606	10,41	1.923	7,33	21994	4,40
Γιουγκοσλαβική (Σερβία και Μαυροβούνιο το 2001)	845	14,52	1.334	5,09	3832	0,77
ΠΓΔΜ	0	0,00	0	0,00	747	0,15
Κροατία	0	0,00	0	0,00	219	0,04
Βοσνία-Ερζεγοβίνη	0	0,00	0	0,00	294	0,06
Πρώην (εκτός βαλκανικών) σοσιαλιστικές (ευρωπαϊκές και χώρες της πρώην ΕΣΣΔ)	3.630	2,06***	25.022	15,07***	85715	11,26***
Πολωνική	522	14,38	9.624	38,46	12831	14,97
Ουγγρική	237	6,53	291	1,16	538	0,63
Τσεχοσλοβακική (Τσεχία και Σλοβακία στο 2001)	247	6,80	738	2,95	1009	1,18
Ρωσική (Ε.Σ.Σ.Δ. και Ρωσική Ομοσπονδία το 2001)	1.515	41,74	12918	51,63	71.337	83,23
Άλλες Ευρωπαϊκές πρώην σοσιαλιστικές χώρες	1.109	30,55	1451	5,80	-	-
Λοιπές λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες	51.237	29,09***	38.508	23,19***	75.541	9,92***
Ασία	41.954	81,88	27567	71,59	56680	75,03
Αφρική	6.671	13,02	8.726	22,66	15607	20,66
Αμερική	2.195	4,28	2.022	5,25	3138	4,15
Ωκεανία	417	0,81	193	0,50	116	0,15

* Άτομα που δεν έχουν ελληνική υπηκοότητα. Οι έχοντες διπλή υπηκοότητα (ελληνική και υπηκοότητα άλλης χώρας) συμπεριλαμβάνονται στην κατηγορία «ελληνική».

**Ποσοστό στο συνολικό πληθυσμό της Ελλάδας.

***Ποσοστό στον πληθυσμό των εκχόντων δηλώσει υπηκοότητα αλλοδαπών.

Με πλάγια γραμματοσειρά: ποσοστό των εκχόντων την υπηκοότητα x στο σύνολο των αλλοδαπών της ομάδας αναφοράς.

Πηγή: ΕΣΥΕ, απογραφές 1981, 1991 και 2001, ίδια επεξεργασία των δεδομένων.

Πίνακας 11: Αλλοδαποί εργαζόμενοι σύμφωνα με τη διάρκεια εγκατάστασής τους (2001)

Διάρκεια Παραμονής	ΣΥΝΟΛΟ	Άνδρες	%	Γυναίκες	%
Σύνολο	413.241	244.643	59,2%	168.598	40,8%
< έτους	50.595 (12,2%)	29.174 (11,9%)	57,7%	21.421 (12,7%)	42,3%
1 - 5 έτη	193.341 (46,8%)	111.798 (45,7%)	57,8%	81.543 (48,4%)	42,2%
5 και άνω έτη	169.305 (41,0%)	103.671 (42,4%)	61,2%	65.634 (38,9%)	38,8%

Πηγή: *op. cit.*, Πίνακας 10.

Συμπεράσματα

Η χώρα μας, στο γύρισμα του αιώνα, κλείνει μια σημαντική σελίδα της δημογραφικής της ιστορίας. Έχει πλέον ολοκληρώσει τη **δημογραφική της μετάβαση** και τόσο οι πληθυσμιακές της δομές, όσο και η πορεία των βασικών δημογραφικών συνιστωσών ελάχιστα διαφέρουν από αυτές των πλέον ανεπτυγμένων χωρών του πλανήτη μας. Η Ελλάδα είναι μια χώρα υποδοχής μεταναστών, ο μέσος όρος ζωής είναι από τους υψηλότερους στην Ευρώπη και η γονιμότητα βρίσκεται στα ίδια επίπεδα με τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, επίπεδα που δεν επιτρέπουν την αναπλήρωση των γενεών. Κατ' επέκταση, στην περίπτωση που δεν επανέλθει σε επίπεδα που να επιτρέπουν την αναπλήρωση των γενεών, η όποια μελλοντική αύξηση του πληθυσμού θα είναι απόρροια θετικών μεταναστευτικών ισοζυγίων]. Ταυτόχρονα, η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την ιδιαίτερα άνιση γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού της (στον νομό Αττικής π.χ που καταλαμβάνει μόλις το 3% της επιφάνειας της χώρας συγκεντρώνονται το 2001 3,8 από τα 11 εκατομμύρια των κατοίκων της χώρας, ήτοι το 35% έναντι του 16% το 1940). Τέλος, όπως και οι άλλες ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη μας «γερνάει» και η δημογραφική αυτή γήρανση είναι μη αναστρέψιμη, στο βαθμό που όλο και περισσότερο θα οφείλεται στην αύξηση του μέσου όρου ζωής. Επομένως, η Ελλάδα αντιμετωπίζει **τρεις μέζονες δημογραφικές προκλήσεις**: την πληθυσμιακή ερήμωση ολόκληρων περιοχών, τη «διαχείριση» της δημογραφικής γήρανσης (τους τρόπους που θα βρει αφενός μεν για να επιβραδύνει τους ρυθμούς της, αφετέρου δε για να αξιοποιήσει το τεράστιο απόθεμα των ανθρώπινων πόρων που αντιπροσωπεύουν τα ηλικιωμένα άτομα) και τέλος τη «διαχείριση» των μεταναστευτικών ρευμάτων, με την υιοθέτηση μεταναστευτικών πολιτικών που θα λαμβάνουν υπόψη το διεθνές και βαλκανικό περιβάλλον και θα επιτρέπουν παράλληλα την εκπλήρωση τόσο των δημογραφικών όσο και των κοινωνικο-οικονομικών της αναπτυξιακών στόχων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβέρωφ, Ε. (1939) *Συμβολή εις την έρευνα του πληθυσμιακού προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Γερ. Σ. Χρήστου.
- Ανδρουλάκη, Ε. (2006) *Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών εξελίξεων στην Ελλάδα*, διδακτορική διατριβή, Βόλος, ΤΜΧΠΠΑ-ΕΔΚΑ.
- Ανδρουλάκη, Ε. (2007) *Η διαχρονική εξέλιξη της θνησιμότητας στην Ελλάδα*, Βόλος, Ερευνητικές Εργασίες ΕΔΚΑ, 11.
- Βαλαώρας, Β. (1939) *Το δημογραφικόν πρόβλημα της Ελλάδος και η επίδρασις των προσφύγων*, Αθήνα.
- Βαλαώρας, Β. (1973) Ανάλυσις της εν Ελλάδι Βρεφικής θνησιμότητας, *Στατιστικός*, 1-2.
- Βαλαώρας, Β. (1984) Ελληνικοί Πίνακες Επιβιώσεως 1980, *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, Συνεδρία 22.11.84, τομ. 59.
- Βαλαώρας, Β. (1988) Αδυναμίες των ληξιαρχικών μας καταγραφών και βρεφική θνησιμότης των Ελλήνων, *Παρνασσός*, τομ. Α.
- Chesnais, J.C. (1986) *La transition démographique: étapes, formes, implications économiques*, Paris, PUF-INED.
- Faron, O., Dupaquier, J, Siampos, G. (1999) Les pays balkaniques, pp. 591-657 in: J.P. Badet & J. Dupaquier (eds) *Histoire de la population de l'Europe, vol. III, Les temps incertains*, Paris, Fayard.
- Ε.Κ.Κ.Ε (1973) *Εξελίξεις και προοπτικά του πληθυσμού της Ελλάδας, 1920-1985*, Αθήνα.
- Ε.Σ.Υ.Ε (1964) *Ελληνικοί Πίνακες Επιβιώσεως*, Αθήνα.
- Ε.Σ.Υ.Ε (1966) *Δημογραφικά ροπαί και μελλοντικές προεκτάσεις του πληθυσμού της Ελλάδας, 1960-1985*, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ (1980) *Ο πληθυσμός της Ελλάδος κατά το δεύτερο ήμισυ του 20^{ου} αιώνας*, Αθήνα.
- Ε.Σ.Υ.Ε (1920-2006), *Στατιστικές Επετηρίδες και Αποτελέσματα Απογραφών (1920-2001)*, Αθήνα.
- Ε.Σ.Υ.Ε (2007), www.statistics.gr (δεδομένα σε ηλεκτρονική μορφή).
- Kayser, B. (1964) *Atlas Économique et Social de la Grèce*, Athènes, ΕΚΚΕ.
- Kayser, B. (1964) *Géographie humaine de la Grèce*, Athènes, ΕΚΚΕ.
- Κοτσαμάνης, Β. (1988) Η αναπαραγωγή των Ελλήνων: μύθοι και πραγματικότητα, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 70 & 71.
- Κοτσαμάνης, Β. (1990) Η κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού στην κρίσιμη δεκαετία 1940-50 και η αναδιάρθρωση του κοινωνικο-δημογραφικού χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας: μία πρώτη προσέγγιση, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 77.
- Κοτσαμάνης, Β. (2009) Οι δημογραφικές επιπτώσεις από την εισροή αλλοδαπών στη Ελλάδα, μια πρώτη προσέγγιση. Ανακοίνωση στο διοργανοθέν από τη Ακαδημία Αθών συνέδριο: *Πληθυσμιακές τάσεις και προοπτικές, Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα.
- Κοτσαμάνης, Β., Αλιπράντη, Λ. κ.α (επιμ., 1994) *Οι δημογραφικές αλλαγές στη μεταπολεμική*

Ελλάδα, Αθήνα, Νέα Σύνορα.

- Κοτσαμάνης, Β. (1997) Η σύσταση και η διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα, μια πρώτη προσέγγιση, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1997, 94.
- Κοτσαμάνης, Β., Ανδρουλάκη, Ε. (2000) Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών εξελίξεων της Ελλάδας, 1981 - 1991, σσ. 63-110 στο: Γ. Πετράκος (επιμ.) *Χωροταξία, Πολεοδομία και Περιφερειακή ανάπτυξη, δεκαεπτά κείμενα για το σχεδιασμό της πόλης και την ανάπτυξη*, Βόλος, Παν. Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Κοτσαμάνης, Β. Ανδρουλάκη, Ε. (2001) Η χωρική ανάλυση της διαγενεακής γονιμότητας, εναλλαγές προτύπων στον χώρο και χρόνο, σσ. 11-26 στο: Β. Κοτσαμάνης., Β. Παπάς (επιμ.) *Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών φαινομένων*, Βόλος, Παν. Εκδόσεις Θεσσαλίας –ΕΔΚΑ.
- Κοτσαμάνης, Β., Αγοραστάκης, Μ., Πηλείδης, Μ., Σταθάκης, Δ. (2006) *Οι αλλοδαποί στην Ελλάδα: χωρική ανάλυση των δημογραφικών τους χαρακτηριστικών και της συμβολής τους στις πληθυσμιακές μεταβολές (1991-2001)*, Βόλος, Ερευνητικές Εργασίες ΕΔΚΑ, 6.
- Κοτσαμάνης, Β., Σοφianoπούλου, Κ. (2008α) Η συμβολή των αλλοδαπών στη γεννητικότητα και τη γονιμότητα του πληθυσμού της Ελλάδας, *Δημογραφικά Νέα*, 1.
- Κοτσαμάνης, Β., Σοφianoπούλου, Κ. (2008β) Η δημογραφία των χωρών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τάσεις και προοπτικές, *Δημογραφικά Νέα*, 2.
- Κοτσαμάνης, Β., Σοφianoπούλου, Κ., (2009α) Η γαμνηλιότητα των γυναικών στην Ελλάδα: ο θεσμός του γάμου σε κρίση; *Δημογραφικά Νέα*, 3.
- Κοτσαμάνης, Β., Σοφianoπούλου, Κ. (2009β) Η γονιμότητα και η αναπαραγωγή των ελληνίδων, συγχρονική και διαγενεακή ανάλυση, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*.
- Kotzamanis, B. (1987) *Le mouvement migratoire dans la Grèce de l'après-guerre: Antécédents migratoires, mécanismes "libérateurs" et conditions permissives au départ durant les années cinquante - soixante dix*, thèse es Lettres et Sciences Humaines, Paris, Université Paris X.
- Kotzamanis, B., Duquenne, M.N. (2004) Disparités démographiques régionales en Grèce: Convergence ou divergence ? , pp. 641-664, *Espace- Population- Sociétés*, 3.
- Kotzamanis, B., Avlanides, S. (2005) The spatial distribution of immigrants and their contribution to recent population change in Greece: 1991-2001. *1st European Conference on Population Geographies, Population Policies, Institutions and Changing Distributions'* (Population Geography Research Group / RGS-IBG), School of Geography, University of Wales. Swansea, UK.
- Kotzamanis, B., Pilidis, A. (2006) L'immigration en provenance des Balkans et la répartition spatiale de la population en Grèce», pp. 227-244 in: Parant, A. (ed.), *Migrations, Crises and Recent Conflicts in the Balkans*, Volos, University of Thessaly Press–Demobalk.
- Kostaki, A., Kotzamanis, B. (2007) The impact of immigration on the population structure of Greece. Ανακοίνωση στην *Fourth International Conference on Population*

Geographies, Hong-Kong.

- Kostaki, A., Kotzamanis, B., Agorastakis, M. (2008) The implication of immigration on the demographic structure of population in Greece, a spatial approach. Ανακοίνωση σε Διεθνές συνέδριο με θέμα *The Effects of Migration on Population Structures in Europe* (Vienna Institute of Demography / IIASA), Vienna.
- Παπαδάκης, Μ. (1965) *Περιφερειακή δημογραφική ανάλυσις Ελλάδος*, Αθήναι, ΚΕΠΕ, [Πολυγραφημένο].
- Παπαδάκης, Μ. (1979) *Εξελίξεις και προοπτικές της αναπαραγωγικότητας του ελληνικού πληθυσμού*, Διδακτορική διατριβή, Παν. Αθηνών-Εργαστήριο Υγιεινής και Επιδημιολογίας. Αθήνα.
- Παπαδάκης, Μ., Τσίμπος, Κ. (1993) *Περιφερειακοί πίνακες επιβίωσης του ελληνικού πληθυσμού, 1960-1962, 1970-1972, 1980-1982*, Αθήνα, εκδ. Βήτα.
- Σβορώνος, Ν. (1960) Έκθεσις περί των δημογραφικών στατιστικών εν Ελλάδι, *Σπουδαί*, 10.
- Σιάμπος, Γ. (1969) *Δημογραφικά εξελίξεις εν Ελλάδι - 1950-1980*, Αθήνα.
- Σιάμπος, Γ. (1973) *Δημογραφική εξέλιξις της νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1985*, Αθήνα.
- Σιάμπος, Γ. (1985) Μια τριακονταετία δημογραφικών εξελίξεων στην Ελλάδα, σσ. 63-94 στο: ΕΔΗΜ (εκδ.), *Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Σιάμπος, Γ. (1994) Η δημογραφική εξέλιξη στη μεταπολεμική Ελλάδα, σσ. 71-99 στο: Β. Κοτσαμάνης, Λ. Αλιπράντη (επιμ.) *Οι δημογραφικές αλλαγές στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα.
- Σιάμπος, Γ. (2003) Ένας αιώνας μεγάλων δημογραφικών μεταβολών στην Ελλάδα, σσ. 25-62 στο: *Πληθυσμός και Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κορφή.
- Siampos, G (1965) The Trend of Urbanisation in Greece (Demographic Aspects), pp 467-468, in: *World Population Conference, 1965, vol. IV.*
- Siampos, G., Valaoras, V. (1969) Long Term Fertility Trends in Greece, pp 598-611 in: *International Population Conference, 1969, vol. I, London.*
- Siampos, G. (1980) The Greek Migration in the 20th Century, pp 234-257 in: Siampos, G (ed.), *Recent Population Changes Calling for Policy Action*, Athens.
- Siampos, G (1982) The demographic situation in Greece with particular regard to regional problems, pp 149-170 in: *Aspetti della situazione demografica di alcuni Paesi Europei del Bacino Mediterraneo*, Bari, Cacoucci ed.
- Siampos, G. (1991) Greece, pp. 289-309 in: J.L.Rallu, A.Blum (eds), *Démographie Européenne*, vol 1, Paris, INED.
- Todorova, M. (1999) Les Balkans, pp. 463-486 in: J.P. Bardet, J. Dupaquier (eds), *Histoire de la population européenne-II. La révolution démographique, 1750-1914*, Paris, Fayard.
- Trichopoulos D., Papaevangelou, G. et alii (1974) The population of Greece. Paris, Cicred.
- Υπουργείο Ανοικοδομήσεως (1947) Η επιβίωσις του ελληνικού λαού, εισήγησις εις τον Οργανισμόν Ανασυγκροτήσεως (τεύχη Α και Β, Α' Τα δεδομένα, Β'' Το σχέδιον"), Αθήνα.
- Υπουργείο Συντονισμού /Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (1978), 0

- πληθυσμός της Ελλάδος, Εξελίξεις και Θεωρήσεις, Έκθεση Επιτροπής Πληθυσμού, Αθήνα.
- Χουλιάρακας, Μ. (1972) Ιστορική Εξέλιξις της Κρατικής Στατιστικής εν Ελλάδι 1821-1971 σσ. 15-112 στο: *Στατιστικά Μελέται*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Χουλιάρακας, Μ. (1975) *Ιστορική απογραφική άποψις της Ελλάδος, 1900-1971*, Αθήνα.
- Valaoras, V (1936) A comparative Study of the Mortality of the Population of Greece, *Human Biology*, 8.
- Valaoras, V. (1937) The gain in the expectation of life in Greece during the last fifty years, *Bulletin de l' Institut International de Statistique*, 2.
- Valaoras, V. (1943) *Elements of Biometry and Study of the Population of Greece*, Athens.
- Valaoras, V. (1959) Population Profiles as a Means for Reconstruction Demographic Histories, pp. 62-72 in: *Congres Mondial de la Population*, Vienne.
- Valaoras, V. (1960) A reconstruction of the Demographic History of Modern Greece, *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 2.
- Valaoras, V (1965) Testing Deficiencies and Analytical Adjustments of Vital Statistics, pp. 188-194 in: *Congres Mondial de la Population*, vol. III, Belgrade.
- Valaoras, V., Siampos, G. (1969) Long term fertility trends in Greece, pp. 598-611 in: USSP (ed.) *International Population Conference*, vol. I, London.
- Valaoras, V. (1969) Changing Patterns of Fertility Differentials: The Case of Greece, pp. 2074-2081 in: IUSSP, *International Population Conference*, vol. I, London.
- Valaoras, V. (1974) *Urban-rural Population Dynamics of Greece 1950-1975*, Athens, NSSG.